БАТЬКО

У санаторії, куди мене закинула хвороба, я зустрівся з одним чудним дідком, якого не забуду все життя. Він уникав балачок із людьми, в робочий час виконував найбруднішу роботу, яка тільки існує на світі — виварював плювальниці, що брали з палат. А до сирени, зранку, і, ввечері, після неї, він сидів на березі ставка з поганенькими вудками. Через щось його вважали за божевільного і жаліли, як чудака.

Яле він мені подобався. Очі у нього були лагідні і дивилися із любов'ю навіть тоді, коли хворі кепкували з нього. Найвеселіші з них непомітно прив'язували йому до пояса хвоста із старої вірьовки, рисували крейдою на спині хреста та вигадували ще щось гірше, щоб розгнівити старого. Та він із посмішкою, чистою, як у дитини, одчіпав мотузка, просив когось стерти крейду і знову брався за свою роботу. Він нікому не скаржився, хоч і знав, що за такі вчинки виписують хворих із са-наторія.

Мені нудно було. Я оглянув багатий замок, де мешкав колись барон, але теж уникав людей, бо у лікарні вони нагадують про щось неприємне й неминуче. У лісі, що розрісся тут на кілька десятків верстов, я ходив у самоті на дозвіллі, щоб не чути дурних і нікчемних дотепів хворих. Та згодом обридли і ці самотні гулянки...

Я почав вставати рано, щоб застати на ставку чудного дідка. Я здоровкався, забалакував із ним, але він мовчав із своєю посмішкою, що, здавалось, завжди була до речі, ніби дав собі суворий обіт мовчазника.

— Ви чому так рано встаєте? — спитав раз мене лікар, побачивши, як я обережно вилазив у вікно.

Я признався. Тоді лікар зареготав і промовив крізь сміх.

— І охота вам! Він божевільний, справжній божевільний. Тільки безпечний. Не з тих, що кусаються. У нього є своя idée fixe, як завжди у такого роду психопатів. Правда, йому дуже багато довелось пережити, він же в минулому піп і, між іншим, із тих... фанатиків, найчесніших.

— Піп?

— Я ви не знали?

— Це тому і хреста хворі рисують йому на спині?..

— Яка дика забавка,— зморщився лікар.

Це, що я почув, ще більше мене зацікавило. Я всіма способами хотів заслужити довір'я дідка. Я давав поради про вудіння коропів, які гулко билися у ставку і із яких йому жодного не пощастило впіймати. Він слухав уважно, але мовчав... Одного разу він зустрів мене і сам забалакав перший.

— Ви мене навчили рибалити... Я таки впіймав коропа. Він був радий, схвильований і всім показував велику

рибину.

Так я познайомився з цим чудним дідком. Непомітно ми, кожен, зокрема, самотній, стали друзі.

Уранці вже розкидали свою павутину морози, а ми все ще сходились біля ставка. Дідок гостинно нагрібав мені купу листя, вкритого паморозззю, а сам сідав по-татарському, схристивши ноги.

— Хіба вам не холодно?—питав я, бачачи, як вітер грається полами короткого, не по ньому шитого піджака.

— Я вже своє перемерз!—з гордістю відповідав він.— То вам ще впереді безліч всякої Заверюхи... Я вже не почуваю ні холоду, ні тепла, ні печалі, ні радости.— Сум прокрався в цих словах. Помітивши, що я зрозумів не так, як йому хотілося, він засміявся.— Це я той... жартую. Звичайно, холоднувато. Та й чоботи драні... 1 од вітру коцюбнеш— старість.—Він насунув дужче на вуха заячу шапку, що завжди на шиї і плечах залишала повно пуху, і мовчав до сирени.

Коли я виїздив уже додому, дідок проводив мене з товстою книгою під пахвою. Він був задумливий, очі засмутились, ніби він ось-ось заплаче.

Бір кінчався. Замок зостався далеко позаду, видно було тільки його білі вежі, що нагадузали середньовіччя. Мене гукав кучер. Тоді дідок схвильовано промовив:

— .Нате вам цю книжку, може, згодиться. Бо вона мені непотрібна зовсім. А друзі ж, розлучаючись, дають щось один одному на пам'ять... тільки, будь ласка, коли щось робитимете, то змініть ім'я, щоб син, коли прочитає, не почув болю від сліз батькових. Ну, прощавайте!

Маленька постать поволі почвалала до бору. Повернулось ще раз обличчя, на якому сонце перелічувало ті рідкі біляві волосинки, що при найбільшій фантазії не здались би бородою. Очі моргнули і, затуливши їх хусткою, дідок одразу повернувся.

Потяглась одноманітна дорога. Ліс кінчався і починався голий степ. На ньому, як острівці, бовваніли цукроварні та білі економії, обсажені тополями. На бурякових плантаціях зустрічались зігнені постаті робітниць, що сонно випростувались, копи під'їздила наша бричка.

Із станції я побачив, замість замку і церкви, дві легеньких білих крапки, що здавались метеликами, які зараз, чимсь злякані, полетять.

Подарунок лежить у моєму столі. Я його нікому не показую, бо для іншого, може, в нім мало цікавого... Це церковна видатково-прибуткова книга. її сторінки списано нерівним почерком. Між записами трапляються господарські рахунки та описи особливих змін погоди. Майже увесь папір жовтий і цупкий, як пергамент.

Коли я перегортаю сторінки, то мрію од одного шелестіння паперу, немов бачу перед собою рукопис улюбленого автора.

... На дерев'яній високій бричці мене привезли сюди, до затишної білої церкви. Це мало не тридцять літ тому. Поруч мене сиділа матушка. Вона червоніла од одного мого дотику і боялась мого погляду. Кожне слово моє, через силу витиснене, лякало її, хоч за всю дорогу їх було сказано не більше трьох, бо тричі я до неї звертався і жодного разу не кінчав думки.

З усмішкою гостинної господині на ґанок вийшла зустрічати нас Марфа, що вже й того часу пережила трьох священиків. Вона з низьким уклоном запросила нас до кімнати.

Чепурний, хоч і невеликий наш будинок. Кущі шипшини та жасміну і досі ростуть перед вікнами. Білі акації обсипають на зелений дах пелюстки своїх тронів. Дві просторих світлих кімнати навівають затишок і спокій. На лутках — квіти, на стінах—почорнілі картини, столи, — хоч у старих, але білих Єкатеринах,— приємно почув я себе, коли переступив поріг цього, досі чужого для мене, дому. Бездітний мій попередник, доречі, одказав усе це хатнє начиння мені, його наступникові. Ми й досі дякуємо йому за це. Коли б при цій парафії була руга, мені б її не бачити, як вночі сонця, бо протекції в мене не було. Мій батько був бідний диякон — його бог обдарував надміру дітьми: нас було одинадцять душ, з яких тільки мені одному пощастило вибитись "у люди". Голосу теж особливого, такого оксамитового, як буває в інших, я не мав. Він у мене тонкий і тепер, ніби я ще й досі хлопчик. Через це парафіяни, принаймні, в перший час, не вдоволені були таким пастирем.

Перший тиждень ми з матушкою жили зовсім не так, як чоловік із жінкою. Якось навіть і траплялося так, що доводилось обідати нарізно. Стара Марфа похмуро дивилася на нас— Вона завжди бурчала про себе, коли їй доводилось окремо стелити. Ми, подружжя, до весілля не знали один одного,— нашою допею порядкували інші. Ми чемно і соромливо говорили Ви і уникали називати ласкавими іменами. Марфа, мабуть, не звикла до цього. Вона сердито грюкала дверима, коли чула нашу розмову. Яле згодом матушка стала, хоч і крадькома, сміливіше позирати на мене. Вона щодня ставала балакучіша зі мною, — в ній прокидалася жінка.

Раз за столом Марфа, ні з того, ні з сього, без усякого приводу, не втримавшись од сміху, чмихнула собі у фартук.

— Що тобі?—спитав я.

— Та як же не сміятись,— сказала вона.— Хіба ви похожі на пан-отця?... жінки своєї боєтесь. Подивишся на вас і собі не віриш.— При цих словах матушка, перекинувши стільця, втекла до суміжної кімнати.— Послухали б ви, як вона,— Марфа хитнула головою на відчинені двері, — сумно й важко зідхає. їй, мабуть, сердешній, те ліжко труною здається!

І з соромом я слухав слова цієї жінки. Але вона не спинилась на цьому. Завжди весела й балакуча, вона на цей раз не знала міри. Вона оповіла тисячу дрібниць, про які, звичайно, люди мовчать. Мій попередник, мабуть, кілька разів перевернувся у труні за час її балачки. Коли вірити Марфі, то мало не половина околишніх чепурненьких молодиць знала його веселу вдачу.

— Відкіль же ви це все знаєте, Марфо?

— Горобець розказав,— вона по-молодому блиснула очима, витерла для чогось краєм хустки рота і бадьорою ходою вийшла із кімнати.

Уночі, коли Марфа хропіла на кухні, я кинув своє ліжко. Воно порожнє стояло до самого ранку.

— А знаєш, Васю, то я її направила... Навіщо ж тоді виходити заміж?— сказала мені матушка перед світанком.

Вона мала рацію.

У дружині я знайшов вірного товариша, хоч вдачі у нас зовсім ріжні. Вона й досі мріє про рожевих поросят з ніжними п'ятачками в носі, про корову, що облизує блискуче теля, про качок, гусей, курей,—а мені з усього того байдуже. Серце моє не лежить до господарства. Може, через те і старість застає мене в злиднях. Може, через те і матушка зараз ходить у ватянці, уже тричі латаній, що її подарував добрий червоно-армієць.

... Тепер, коли замрієшся про ту матушку, якій було всього вісімнадцять років, то не знайдеш і сліду !'ї в цій старій бабі... Вона, як жебрачка — в лаптях, в обірваній полинялій сукні, запнена старою хусткою, ніби вкраденої в циганки. Холодно стає на серці, коли вона, зворушена спогадами, спробує погладити, як колись кілька десятків літ тому. Рука—в зморшках, нігті— жовті і нерівні, на суглобах,—неприємні прозорі бугри.

Куди дівся шовк шкури, що від одного її дотику хотілося мріяти про безкінечні ласки?

Час — найбільший владика!

Іноді вранці матушка підходить до свічада. Це робить вона нишком, щоб ніхто не бачив. Вона хитає перед ним головою і приносить в офіру часові свої сльози. За довгі роки блискуче шкло попсували чорні плями, очі бачать погано, краплі поступають під сивими рівними бровами і — я

знаю — перед нею носяться два образи: один свіжий, навіки зниклий, другий—непривабливий, чорний, як земля, в яку він незабаром піде.

За чаєм, коли каганець, стривожений диханням, тягне за собою довгі тіні по стінах, я сумую, дивлячись, як матушка силкується рештками зубів перекусити грудку цукру. Я, мабуть, переживу її—в мене ж цілі зуби!

Рівно і спокійно йшло життя. Я трохи звикся із своїм новим вбранням та обов'язками. І люди, зустрічаючи мене, стали скидати шапки. І от, як раз у цей час, вікарієві заманулося роз'їздити по парафіях. У полудень спинилась біля мого ґанку чорна карета, дверці відчинились і на землю ступив високий чоловік у синій дорогій рясі. Я впізнав вікарія. Русява борідка з золотим пухом заблистіла на сонці, а голубі, надміру прозорі, очі, глянули на мене.

— Отче, чи є тут близько кузня?

— Я поїду з кучером... Я знаю...— Вискочив із карети літній священик, мій сусіда, що проводив вікарія до моєї парафії.

Матушка підійшла під благословління його преосвященства. Він уважно дивився на неї, а вона посміхалась. Я мусів був радіти, що дружина допомогла мені в таку важку хвилину та інші думки жалили мій мозок. Я ревнував. Вікарій, не зважаючи на свою щуплість, був вродливий. Князівська кров, бо походив він із однієї гучної фамілії, відбилась на ньому, хоч він був і тонкошиїй і капловухий, проте, привабливий.

Вікарій звернувся до мене. Зараз я не пам'ятаю, що він казав, бо й тоді я ледве розбирав його слова. Я боюся людей, особливо, коли бачу вищих над собою. Мені, як розслабленому, тремтять коліна і неприємно до болю шумить у голові. Це страх, вихований поколіннями. Він

передається в спадщину із роду в рід. Це прокляття дияконів, бідних попів, життя яких залежить од примхи вищого над ним.

У мене щось спитав вікарій.

Я не міг проказати і слова.

— Ти не глухий, отче?

Мені дружина хитро моргала, але я через силу тільки щось нерозбірливе пробурмотів про себе.

— Осел! — скрикнув роздратовано він.

Це була важка образа, бо люди ім'ям цієї упертої і дурної животини називають подібних до неї, та що ж?—я тільки посміхнувся, ніби їхнє преосвященство сказали якийсь жарт.

Мовчки зайшли ми до кімнати. Коли вікарій ішов я ввесь час йому кланявся, бо не завжди на долю такої мізерної людини, як я, випадає така висока честь. Матушка метушилась. До неї охоче забалакував вікарій і вона, помітивши це, вже поводилась цілком, як :жінка.

Прийшов кучер.

— Ваше преосвященство, карета тільки завтра буде справна!— сказав він.

Виходить вікарій ночуватиме в мене? І він і дружина в той час не подобались мені. Він не тримав себе, як личило його сану. Д вона стала тоді якоюсь чужою, немов мене, її чоловіка, не існувало зовсім. Хоч так і мусіло бути, проте, я бажав іншого.

Раптом вікарій, як хлопчик, скочив з стільця. Він задумливо зморщив чоло, ніби щось згадував. Ми дивились турбовано на нього.* що він скаже? Що його непокоїть?—Все могло статись. Може, їхньому преосвященству заболіла голова, може, вони стомилися з дороги і їм треба спочити,—ми про все мусіли догадатись.

— Господи, як неприємно, як неприємно,—ходив він по кімнаті, повторюючи ці слова.

Виявилось, що вікарій забув у благочинного ревізійну книгу та інші свої записи.

— Ти б поїхав, Васю,—промовила матушка, нарешті, згадавши мене.

— Я дуже прошу тебе, отче!

Коли наказує вікарій, мусиш слухатись, а в прозьбі відмовити — просто негідний вчинок. Проте, я спробував заперечити:

— Проти ночі?

— Д що ж такого?—з докором, сердито глянувши на мене і ласково на гостя, сказала матушка.

— Коли б не стомився з дороги, я б сам з тобою, отче, поїхав. Така прекрасна природа! Такий запашний ліс!

До благочинного, отця Мегейди, було верстов двадцять. Сонце вже хилилось на обрій, коли я запряг коня.

— Ваше преосвященство, коли треба швидко, то я приїду вдосвіта.

— Навіщо, отче, через мене робити такий клопіт?— Він підняв тонкі виплекані руки, немов молився.—Ти переночуєш там, а завтра вранці будеш тут. Благочинний прийме тебе радо.

Хотілося, щоб він сказав інакше.

Матушка провела мене, радила швидше вернутись і турбувалася, щоб не застудився, хоч було дуже тепло. Я боявся виявити свої переживання, намагався бути веселий, підчас прощання жартував з нею, —і, я певен, що вона тоді не помітила моїх ревнощів.

... Як старість зрівнює почуття! Ці рядки я пишу спокійно, тільки маленький біль заважає бути цілком об'єктивним. Тепер би я забув про цей випадок, коли б не згадав вікарія. Яле тоді, самотній, вночі, я мучився. Я припускав найбрудніше, що могло трапитись між моєю дружиною і вікарієм, який, все-таки, був чоловік.

У домі благочинного вже спали, коли я, оточений злими собаками, постукав у двері. Я сказав за чим приїхав. Отець Мегейда, що вийшов сам, закутаний у ковдру, одчинити двері, затурбувався, збудив повну заспану матушку й служницю... Всі вони шукали вікарієвої книги і під столом, і на лутках, і на ліжках, все вони перекидали, перерили, але ніде її не знайшли.

— Нема,—одсапуючись, сказав отець Мегейда, дуже •стурбований.

Я заночував, але спати не міг. Я проклинав недоречну візиту вікарія, його книгу і сам себе, що згодився поїхати. Коли над вікнами прокинулися ластівки, я вже запряг свою шкапину. Всю дорогу вона бігла, як несамовита, і спинялась тільки тоді, коли мені треба було вирізати новий прут. Дивно, як вена тоді не впала дохлою перед моїми ворітьми: з неї шматками падало мило, а з роту тяглась густа піна.

• — Загнав коня,—сказала матушка, побачивши мене. Я одштовхнув її од себе і побіг до будинку. Перед кімнатою, де спав вікарій я спинився. Рішучість і образа примусили мене одчинити двері. Що я думав робити, я й сам не знав.

У затишну кімнату влилося соняшне світло. Воно збудило вікарія, що спав свіжий, безтурботний, як дитина, підклавши руку під щоку. Очі йому розплющились і він позіхнув.

— Це ти, отче?

1 од цих слів гнів у мені улігся, і я вже боявся, що так свавільно збудив вікарія.

— Ну, що, отче, привіз книжки?—Дуже чудний, мабуть, був мій вигляд, бо вікарій ледве не розреготався.

— Ні, ваше преосвященство.

— Ну, йди собі з богом... Пам'ять погана стає... Кучер мій найшов їх у передку карети. Бувають же такі помилки!

Після сніданку вікарій поїхав. Я не зводив очей з матушки. Але не тіні вини, ні зрадливої зморшки не з'явилось на її обличчі. Мої погляди спокійно одбивались в її ясних і чистих, як осінні озерця, очах. Ніхто не вбачив би брехні в них, бо здавалось, що вона не може там заховатись.

— Любо!—покликав я її.

— Що тобі, Васю?—вона з любою усмішкою підійшла до мене.

— Ти не зрадила мене?

— Любий, як спало це тобі на думку? Як ти погано про мене думаєш? Коли б ніхто не сказав цих слів вікарію...

Я більше її не питав. Яле не один рік минув, поки життя погасило біль у серці.

Сьогодні ввечері, сівши за стіл, я довго дивився на матушку. 1 досі сховано од мене правду. Та, мабуть, я не помиляюсь. Жінки, що виховані в родинах, де знають ціну ганьбі, воліють взяти свій гріх у домовину... Яле, кінець кінцем, хіба не однаково, чи согрішила вона проти мене чи ні, це ж дрібниці! Життя навчило мене бути розважливим. Я тепер не хочу розгадувати таємниць—у кожного їх багато, і вони неод'ємна власність людини.

*

На дворі стугонить вітер. Клоччя хмар швидко перебігають повз місяць.

Коли вийдеш такої години з хати, то пагорок, де стоїть церква і моя сторожка, здається островом. Б'ють вали, один за одним підкочуючись до кручі, бризки листя, сухого гілля, летять на залізо даху. Віконниці сіпаються, шибки дзвенять—і ліс—справжнє розбурхане сердите море. У кімнаті затишно й тепло. На почорнілій картині шелестять мухи, обсівши і спис, і коня святого Юрія.

Такої осінньої ночі, на другому році після шлюбу, в нас народився хлопчик. Спочатку неприємно було-чути його плач, що нагадував м'явчання голодної кішки. Я звик до тиші, але сердитись за крик на маленьке безпорадне створіння неможна було. Уже через якийсь тиждень я прив'язався до дитини. Якась особлива привабливість була в тих вечорах, коли матушка, під лагідну пісню, хитала колиску.

... Скрипить вірьовка, десь співає невидимий цвіркун, у віконниці тихо стукає гілля... Марфа метушиться,.

то розвішує біля теплої груби пелюшки, то варить кашку. Вона немов помолодшала за ці дні і-хто зна-може, вона мріє про те, що й до неї, старої чеснотливої діви з глухих лісів наших, прилине незнайомий лицар, в образі бородатого удівця, і назве її дружиною.

... Я обмину перші роки. Багато дечого забулось, а багато просто нецікавого. Всі діти, як гороб'ята, до певного віку подібні одне до одного.

Син не любив сидіти на колінах чи бути біля батьків. Потім ця його звичка доводила нас до сліз, не раз ми казали:

— Ми збалували його! Він нас не любить.

Селянські хлопці, гулянки з ними—це більше подобалось йому. Додому приходив він обідраний, брудний, подряпаний. Матушка, що вважала себе через щось майже за аристократку, дуже сердилася на дитину. Але не допомагали ні слова, ні материні сльози—хлопчик удався надто свавільний. Коли ми його замикали в кімнаті, він тікав через вікно, коли ставили навколішки, він навмисне лазив по всій кімнаті і радий був, коли на колінах протирались дірки.

Узимку в кімнаті висіло до десятка кліток, бо син те тільки й робив, що ловив птахів. Ми пробували захопити його дитячу фантазію віршами, малюнками, але це для нього була ще гірша кара, ніж стояти навколішках, проте, пам'ять він мав чудесну.

— Я, синку, надумав оддати тебе до гімназії,—сказав я йому одного разу ввечері, коли він стомлений прийшов з лісу.—Ти тямиш читати, знаєш вірші і скоро будеш дорослий,—час тобі кинути батьків.

— Не хочу...—пробубонів він. Він сказав це зовсім як дорослий. Я злякався тоді за його долю: похмурі брови й уперте підборіддя не віщують нічого доброго.

— Тобі шкода нас, батьків твоїх... Я знаю, що ти нудьгуватимеш у далекому місті, та ми ж приїздитимемо до тебе... А виростеш великий, будеш лікарем... Пам'ятаєш, приїздив він, коли мама занедужала... Сірі в яблуках коні... кучер...—дитину я намагався переконати дитячою логікою, але знову було:

— Не хочу.

— Чому ж ти не хочеш?

— Чоботи шити краще...

Якогось товариша батько оддавав шевцювати. Моєму синові не хотілось кидати свого друга. Даремно я доводив, що чоботи шити брудна робота, що всі шевці горбаті й жовті,—він мене не слухав.

Діти ще змалку розбиваються на дві категорії: одні люблять копатись у землі, бігати біля худоби, майструвати, вони роблять все це в гурті, весело, другі —сидіти мовчазно в закутку і про щось мріяти. Останні більше слух'яні, але, на жаль, мій син до них не належав—він не вдався в мене.

Я не дозволив йому шевцювати.

Через тиждень, засвітивши лямпадку, я з матушкою стояв перед іконою і врочисто проказував слова молитви. Ми били покльони, а син глузливо дивився на нас. З давніх-давен у сім'ї, з дідів і прадідів, був звичай просити допомоги у бога перед усяким важним ділом. Кінчивши молитву, ми по-батьківському поцілували сина в лоб.

Бричка, набита запашним сухим сіном, стояла перед ґанком. Матушка посадила сина на передку і благословила нас, коли я вдарив сонну шкапину батогом.

Син не плакав. Він навіть був веселий. Але як я не хотів узнати причину такої поведінки, мені не щастило. Тільки підчас іспитів для мене все стало ясно. Син обдурив мене. У той час, коли я чекав, разом з іншими батьками наслідків іспиту, до мене вийшов законовчитель.

— Як ви насмілились привезти сюди свого сина? Він хлопець без всяких здатностей. В його літах треба знати, принаймні, хоч молитви, тим паче батько священик... Ви хоч вивчіть його читати. Неписьменних до гімназії не приймають!

Я не вірив тому, що чув.

— Може, це помилка?

Але законовчитель досадливо махнув рукою і кинув мене самого.

З усіх дітей, що складали іспит, найвеселіший був мій син. Можна було подумати, що його найбільше хвалили за знання.

— Як тобі не соромно,—звернувся я до нього, та даремно було докоряти. З радощів він всю дорогу читав молитви, вірші, рішав задачі, які їм задавали на іспиті і чудним баском перекривляв учителів.

Характер дуже рано почав виявлятись. Узявши на увагу його упертість і настирливість, я на другий рік був розумніший. Я не покладався вже на його знання, бо коли йому хотілось, чи треба було, він міг прикинутися зовсім дурним. Коли вдруге їхали, в передку брички лежало дві гиндички та молоде порося, а молоду ніжну свинину, як переказували, дуже любив законовчитель. Такий скромний подарунок часто допомагав за тих часів. Отець проієрей із словами подяки прийняв мій дар,—а це значило, що коли син і не складе іспиту, як торік, то однаково його приймуть до гімназії.

... Сумно стало в наших кімнатах. Квіти на лутках буйно розрослись,—їх ніхто тепер не общипував. Шибок нових не доводилося вставляти в вікна, бо без свого ватажка і сільські хлопці стали тихіші. За всю осінь жоден дядько не прийшов скаржитись, що син позривав на баштані кращі кавуни та, тікаючи, попсував огудиння.

Коли син був дома, ці дрібниці неприємно хвилювали нас обох. Але тепер, хотілося, хоч щонебудь почути про нього, бо він не писав зовсім до нас. Ми, вдвох з матушкою, складали довгі листи, кілька разів переписуючи їх, щоб більше знайти тепліших слів. 1 тільки єдиний раз за все життя, згодом, через багато років, ми побачили його лист. Навіть це був не лист, а звичайний клаптик сірого паперу, що валявся у нас під вікном... Ми й досі його бережимо. "Я зовсім здоровий і дуже вас люблю"... Які ще інші слова можна знайти, щоб дати довічну радість батькам. Л якраз ці слова і були написані нашвидку на тім бруднім папері.

Та не треба забігати вперед. Коли тримаєш у руці перо і бачиш перед собою незайманий папір, який мусиш опліднити своїми словами, то відповідаєш сам перед собою за послідовність думок.

За синове помешкання мені доводилось удові-дия-конші, що жила тільки з учнів, платити двадцять карбованців на місяць. Це ніби і на теперішній і на той час невеликі гроші, але як важко було їх добувати! Моя парафія була найбідніша в окрузі. Сільце в дворів двіста під замком

та два невеликих хутірці,—оце вона вся. Церква мала, бо її будував для себе якийсь пан, що ще до барона володів маєтком, проте, і вона ні разу не бувала повна. Люди так стомлювались після повсякденної важкої роботи, що забували про неділю. У свята вони спали, як ховрахи, зарившись під свої низькі очеретяні стріхи. На вулиці в пилюзі гралися самі діти. Чудна доля випала цим людям! Вони знали, що народились і вмруть наймитами. І я, молодий, недосвідчений, може, діткливіший, ніж інші, одмовлявся брати гроші за вінчання й похорони. Мій батько, чоловік дуже праведний, що через своє святе життя і помер в злиднях, бо й ховали його на громадські гроші, високо ставив обов'язки пастиря й суворо додержувався їх. Він вивчив мене робити прядки та веретена і, вмираючи, одказав мені верстат.

З моєю звичкою, безглуздою на декого, важко звикались дядьки. Раз навіть прийшов до мене бала-кати колишній унтер-офіцер, Микита Иванович. Для цього він надів синій салдатський мундир із срібним хрестом. Ґудзики мерехтіли на сонці, він перед цим їх, мабуть, чистив крейдою. Вони обведені були білими кружальцями, як іноді місяць. Він поставив у куток свою палицю, закрутив ще дужче жовті цупкі, як дріт, вуса і сказав

— Чом ви, батюшко, не берете грошей за похорони і вінчання, гидуєте?

Я висловив свій погляд.

— Непонятно якось,—промовив він,—народ обі-жається. Хіба ми хужі од інших?

— Хто ж саме в обиді?

Яле він так і не сказав. Та й не треба було, бо з балачок я сам знав, що невдоволені з мене ті кілька чоловік найбагатших, що мають наймитів. Проте, я виступив із казанням на цю тему наступної неділі.

Отець Мегейда, почувши про мої проповіді, приїхав мене врозумляти.

— Ви, молодий отче, рано заходилися вчити нас, старіших, отже й розумніших од вас,—сказав він.—Ви словами своїми підкопуєтесь під нас. Ви мусіте бути

звичайним священиком, як і ми всі. Вас тоді шануватимуть, бо не забувайте, що селяни з давніх-давен звикли, що їм дурно нічого не робиться. Ваші слова — дитячі мрії. Хто з нас, бувши дитиною, не думав про такі речі? Ви краще слухайтесь старшого, подивіться на мене! Я також, як і ви, не мав протекції, та, проте, я зараз благочинний... Ніхто не скаже, що я щонебудь погане зробив кому... хоч у мене тепер велике господарство, пасіка, а колись нічого не було. Треба знати тільки міру! З бідного бери стільки, скільки дасть, а з багатого і більше, гріха немає... Про вас досі слава пройшла, як про гарного прядочника, а не пастиря, а в цім особливих заслуг, ні перед богом, ні перед людьми немає. Зрозумійте правильно мої слова, молодий отче!

О, я його розумів прекрасно! Він справді умів як жити. Навіть од революції він не дуже постраждав. Він і зараз має велике господарство, наймичку і робітника, щоб за худобою доглядали, і зараз, як і колись, оддає під проценти гроші, але цю послугу робить тільки людям надійним, на яких можна покластись. О, він справді знає міру! У нього прихильників між парафіянами чимало. Коли, підчас недільної одправи, стало рідше людей, хтось поширив чутку, що батюшка бере на "примітку" тих, що забули бога,—і знову тепер у нього в церкві повно.

Проте, своєї чистоти я не додержав до кінця. Я учинив тяжкий гріх.

Почалася війна. За помешкання дияконші треба було платити більше. Про це вона не раз виразно натякала, а, кінець-кінцем, одмовилася зовсім тримати у себе сина. На нещастя, якраз мене звалила з ніг хвороба. Мало не два місяці я не робив прядок, а матушка нічого не

шила. Цілих два місяці ми не платили за сина,—це борг непосильний, а я встав, виснажений і ще зовсім кволий, з ліжка.

— Що робити?—У розпачі говорив я.

— Може б... поїхати... тепер нам до єпископа, він же колишній викарій. Пам'ятаєш, він заїздив до нас? Він би поміг...—промовила матушка.

Я розгнівався. Милости з його рук мені честь не дозволяла брати, бо надто гіркі спогади несло з собою це добродійство.

— Як хочеш, Васю,—лагідно сказала матушка,— але ж не кидати Сергієві гімназії?

Становище було скрутне. Я написав про це синові Віч знайшов десь лекції, але, хоч і писав, що йому живеться добре, проте, ми не вірили.

— Тоді звернись до барона,—порадила матушка. Мені першому не довелось зробити кроку, ба-

рн сам запросив мене до себе. На початку весни ЕН приїхав із столиці до замку, де думав прожити гсе літо.

Крім мене, ще в гостях був отець Мегейда. Нам дали на веранді кави. Подавали її лакеї в гарненьких чашечках. Я сидів, напружено вслухаючись у розмову, досить безмістовну, що завжди буває у людей в таких випадках. Не тому ж закликав мене барон, щоб частувати кавою?

Коли гості розійшлись, і ми залишилися втрьох, барон звернувся до мене:

— Я маю до вас одне прохання і сподіваюсь, що ви не одмовите?

Благочинний хитро і єхидно посміхався, хоч і уни кав дивитися на мене.

— Річ ось у чім. Я надумав переселити село. Зараз у Сибіру я спеціяльно для цього купив чимало землі. Селяни, напевно, не схочуть добром іти, хоч закон на моїм боці. Яле, про всякий случай, щоб уникнути заколоту, ви з ними в церкві порозмовляєте на цю тему. Ручуся своїм словом, що їм там краще житиметься, ніж тут. Я вам дам той том енциклопедії, де описується цей край і ви побачите, що я, справді, бажаю добра людям. Ви уважно почитайте цю статтю. її писав відомий професор, знавець Амуру. Вона й для казання дасть вам матеріял. Я через те, що ви втратите парафію, то я вас залишаю священиком для замку. Вам даватимуть все, що треба.

Барон струсив попіл з цигари і байдуже глянув крізь одчинене вікно на зорі.

— Я дам вам відповідь через кілька днів,—відповів я. Проходивши під вікном, я чув уривки розмови.

— Не думаю, щоб згодився,—промовив благочж-ний.

На ці слова одповів глузливий сміх барона.

З важкою головою прийшов я додому. Печаль огорнула мене, коли я підвів рахунки своїм боргам. Матушка, почувши про пропозицію барона, ледве стримуючи радість, сказала:

— Звичайно, це краще, ніж мати цю злиденну парафію.

— Любо, я напишу Сергієві про це.

— Не треба, не треба, навіщо турбувати дитину: Тепер я знаю, що це вона сказала не тому, що боялась розтривожити сина. Яле тоді її голос здався мені щирим.

Ми прочитали вголос статтю відомого професора; там поетично описувались непроникаві пущі, незаймана цілина з численними дикими звірями, про хутро яких мріють заможні жінки.

,,Луки ріки Ямуру навесні являють собою суцільний килим. На жирній землі виростає висока трава, в якій сховається людина. Ріка однаково багата рибою, що й ліси звірем. У надрах землі так багато покладів всіляких копалин, як, мабуть, ніде на землі. Все це тільки чекає руки і праці людської.—Писалось в енциклопедії.—Край ще недосліджений остаточно. Яле, за теперішніми відомостями, можна сказати, що грунт там для хліборобства годящий, хоч в деяких ділянках цієї величезної Амурської прерії правильному зростові хліба перешкоджають довгочасні і великі дощі, майже зливи".

— Бачиш,—сказала матушка,—і все гаразд. Я тільки не розумію, як можуть перешкоджати дощі? У нас скаржаться більше на посуху.

Я погодився з нею. Другого дня барон вислухав мене і потиснув руку. Проте, в неділю, коли я вийшов до амвону в блискучій ризі, з хрестом в руках, мене мучило сумління. Селяни слухали уважно. Мій погляд зустрічав сотні недовірливих очей, що, як невидимі свердла намагались проступити в середину моєї істоти. Це була боротьба непідсильна мені. Я почував себе, як той молодий і чесний прикажчик, що продає гнилий хазяїнів крам. З чола падали холодні краплі.

— Ямінь,—сказав я з полегшенням, кінчивши казання.

— Ну, що ж, поїдемо з нами, батюшко,—хтось сумно пожартував.

Потім церква спорожніла, безрукий Микита Ивано-вич, що керував на клиросі кількома дідами в півчі, загасивши свічки і лямпадики перед іконами, останній вийшов з притвору.

За тижнів два вирушала із села довга валка. У куряві, за возами, із всяким хатнім мотлохом, йшли чоловіки й жінки, а немічні баби і діти, сховавши голови в колінах, ридали. Корови, прив'язані до задків, ревли, не бачачи біля себе телят, м'ясо яких пішло на базар. Скрипіння коліс, гавкання собак, похмурі погляди,—все це залишило важкий слід.

Валка зникала за лісом, у куряві, позолоченій сонцем. Я на селі, ледве встигли сховатися недавні хазяїни цих бідних осель, розпоряжались уже хуторяни, що за безцінь купили будівлі. Очерет із стріх порохом сипався на дорогу, крокви стогнали, дерево бралось на підводи, що раптом з'явились на всіх вулицях і вуличках.

Над вечір, по луках слався димок із багать, де тліли рештки хат. А в ньому плавали уламки білих пічок, як привиди, що довгий час нагадували мені про ті зимові вечори, коли в бовдурах шумить і гуляє фуга, а біля вогнищ гріється дітвора, з надією дивлячись голодними очима на горшки, з яких йде пахуча пара.

... їхавши кудись по ділу благочинний заїхав до мене, він задоволено гладив бороду і був веселий.

— Це все я вам зробив. Дякуйте мені. Я ви й не знали?.. Хіба барон, од якого залежить мало не пів-губернії, не обійшовся б без вас? Всі начальники та й сам губернатор танцюють, як він заграє...—сказав на прощання отець Мегейда.

Ясно, що на мене ніякої потреби не мав барон. Що я був для нього? Звичайний піп, в якого і чоботи смердять дьогтем. Пан просто хотів погратись зі мною. Всі люди, які мають владу, люблять доводити свою силу в дрібницях. Благочинний, щоб помститись на мені, заінтригував,

мабуть, барона моєю непідкупністю і знайшов йому, що мучився з нудоти, веселу розвагу.

— Чому ти такий став?—питала матушка, дивуючись моєму настрію.— Ми мусімо радіти, що життя наше покращало.

— Серце мені каже, що я став Юдою,—відповів я.

Дощі змили сліди крейди й глини, дороги зазеленіли, розлізся шпориш і берізка,—ніхто б не впізнав місця, де стояло село. Барон наказав дбайливо очистити землю од паліччя та каміння. Проте, я часто натикався у високій траві на цеглину. Я брав її в руки, оглядав, як коштовну річ, і вона, мабуть, мені говорила більше, ніж рідка знахідка археологу. Якийсь дивний сон находив на мене. Переді мною вставали виснажені постаті. Стомлені очі уперто дивились на мене... Чулись голоси. Засмаглі уста просили їсти... І я бачив, як втомлені спекою, вони гинуть десь на безлюдних і безмежних дорогах Сибіру... У матерів у грудях немає молока і дитячі роти прилипають до потрісканих персів. Довга валка—її слід:—роздуті, смердючі і обліплені жирними мухами, трупи корів, коней, собак та хрести над. нашвидку викопаними, могилами. Під напнутими ряднами, стогнуть хворі і їх нікому не шкода... Чума, холера... Я прокидався з утоми, знову заплющуючи очі.

... На обрії, окутаний пекучим соняшним промінням, мчав автомобіль. Зайчики перебігали по блискучому лаку. Тепер із хатнє вибігала обірвана дітвора, і старі жінки не прикладали рук до чола, щоб краще роздивитись бісову машину. Барон ледве помітно хитнув мені головою. Він тепер не зачиняв чорними шторами вікон, бо замість диму і смороду загород, крику й галасу, линуло відусіль свіже повітря і тиша.

... З усіх селян зосталось тільки двоє: Микита Іванович та Вустя. Унтер-офіцер потайки од барона, викопав собі на взліссі землянку, і щоб вона не кидалась у вічі, обклав її дерном. З ранку до вечора він стукав молотком, справляючи чоботи. У нього не було ні родичів, ні близьких, бо

в ці місця він забрів випадково. Я Вустя, придуркувата шепелява дівка, не мала своєї хати і ночувала, де робила. Її ніхто не схотів брати з собою. Вона ніяк не могла зрозуміти, чому її кинули саму і цілі дні плакала. Її ридання нагадували виття голодної собаки. Перші дні вона годувалась і жила в мене. Уночі я чув її спросонні слова:

— Батюско, де люди?.. Де люди?..

Навіть і вона нудьгувала за людьми. Вона забула, що її часто ґвалтували. Вона забула все, що кидало б тінь на спогади. Слухаючи її, здавалось, що це не їй виривали пасмами волосся і били під п'яну руку. Скільки разів я знаходив її непритомною по рівчаках! Коли заходила розмова про селян, в її зелених очах спалахували огники, а, засмагле від сонця та вітру, обличчя морщилось в усмішку, і вона згадувала про кожного хазяїна, оповідала селянські дрібниці, які їй, мабуть, було приємно згадувати. Іноді вона вставала вдосвіта, нашвидку збиралась кудись і через годину поверталась.

— Я ходила до Сворінів, а їхньої хати нема. Я вони ж кликали мене, казали, що бабі їхній погано.

її заспокоювали, як могли. Вона нудьгувала без роботи. Ще змалку вона звикла робити, не спочиваючи, руки їй завжди були порепані, в глибоких тріщинах, як земля в посуху. І, проте, взимку вона ходила боса, бо коли хто і давав їй чоботи, то інші віднімали.

Не витримавши життя на однім місці, Вустя восени кинула нас і пішла кудись на хутори. У свята, я завсіди бачив її кремезну, велику постать біля дверей у притворі, де стояли старці. Вона несміливо, пригноблена врочистістю, йшла до вівтаря поставити свічку. її сторонились, давали дорогу, щоб вона не замазала товстими, брудними руками празникової одежі. Чи молилась вона справді,—я не знаю. Але їй подобалась церковна пишнота, блиск позолоти на іконах, мерехтіння свічок, пахощі

ладону,—цілу службу вона дивилась жадібними, широко розплющеними очима.

Перед Покровою, стомлений вечірнею, я пішов у ліс. Довго літаючи в безвітрянім повітрі, зривалось останнє листя. Ноги м'яко вгрузали і було приємно від того лагідного шуму, що тривожив сонну тишу. Я люблю самотність, бо вона не спиняє думок. Дивлячись на небо, переплетене химерним узором гілля, хочеться йти і йти без кінця. У такі хвилини людина зливається з природою, розуміє її, як живу істоту і в кожному шелестінні, в кожному повіві вітра, знаходить цілі скарби прекрасного.

За мною почулися кроки. Я оглянувся. Несподівано із тіні виринула постать Вусті.

Вона була чимсь схвильована, бо підійшла несміливо, як у церкві.

— Чого тобі?—спитав я, щоб підбадьорити її. Вона нахилила низько голову і мовчала. Кофта підіймалась од важкого дихання.

— Та кажи ж, дурко.

— У мене скоро буде дитина...—Вона моторошно засміялась. І, мабуть, од цього сміху вона стала сміливіша, для чогось випнула живіт і ляпнула по ньому рукою.

зо

— Бачте.

— Ти хочеш дитини?

— Не знаю.

— Л чого ти прийшла до мене?

— Я хочу, щоб ви були за хрещеного батька... Кумом... Мені на хуторах і грошей дали... Багато.—Вона мені показала з гордістю срібний карбованець. Я мовчав. Тоді вона знову спитала:

— Батюшко, це ж великий гріх? Я сьогодні і велику свічку через те поставила.

— Сердешна дитино,—я погладив її масне, жорстке волосся і відразу почув, як усе її тіло раптом пом'ягшало, потепліло. Вона нахилилась і почала лизати вогкими губами мені руки. Дихання вчастилось, але я не зважив на це. Люди, що майже не бачуть ласки, відчувши її, згодні за цю щедрість заплатити усім, що мають. Життя Вустю навчило розплачуватись одним. Вона звикла, що від неї вимагають тільки жінки і навіть б'ють її, коли вона противиться. Вона раптом упала на землю і цим завдала мені клопоту. Я, думаючи, що їй погано, а це часто буває з вагітними, нахилився допомогти їй.

Товсті губи прошепотіли:

— Я вас дуже люблю, батюшко...

Кожна літера шипіла, як у беззубого. Я одштовхнув од себе це нерозумне створіння. Вона навіть не застогнала, вдарившись головою об дуба. В її очах я побачив здивовання й страх. Мені стало шкода її і сором самого себе.

— Встань, іди собі і більш ніколи так не роби! Ллє з малих хлопців хтось піддивився. Коли мені

доводилося проходити в замку, панська прислуга нишком глузувала і чмихала. Не минуло й тижня, як пастухи, забачивши мене, починали співати безглуздої пісні.

Вони підскакували і кричали щосили:

Піп, піп!

Скік, скік!

Я за ним попадя,

Йому вуха намина.

Сом, сом!

Бов, бов!

Щоб не бігав ти до Вусті, Обірву тобі вуси!

Матушка, почувши раз цю брехливу пісню, холодно глянула на мене і спитала:

— Ти чуєш?

Потім, не змігши далі стримати своїх ревнощів, закричала:

— Господи, і на кого він мене проміняв... На придуркувату нікчему? Який сором! Яка ганьба!

Даремно було втішати. Це б не допомогло. Жінку* взагалі, дуже важко переконати, а мою особливо. Вона навіть не хотіла слухати, що я скажу.

З того часу, вперше за життя, я зненавидив людину. Я обминав огидливу постать Вусті, забувши, що вона невинувата. Винні були ті

прикажчики з економії, які, коли їм було нудно, закликали цю дівку до себе, щоб посміятись.

— Скажи, красуне, кого ти любиш?

— Я дуже люблю батюшку,—відповідала вона.

Я мусів ховатись од людей, щоб не бачити їхніх поглядів.

Я тікав од жінки, щоб не чути її докорів. Мені ніхто не вірив. Марфа і та часто казала:

— Як же це так, пан-отче? Отець Методій, хоч і старіший був, а далеко розумніший.

Приїхав син. Він дуже виріс, золотенькі вуси проросли йому на верхній губі, плечі розсунулись, груди побільшали, сіра форменна блюзка ледве застібалась ґудзиками. І голос йому став інший, більше певний і спокійний.

Він не кинувся нам на шию, а спокійно з чемною усмішкою вклонився.

— Здравствуйте. Матушка заплакала.

— Невже ти не скучив за нами?

—— Ні, чого ж, скучив. Та я ж не баришня.—Він нашвидку напився чаю і вибіг із дому. Я теж поплентався за ним. Я побачив, як він за замком раптом став. Бідний, він не вірив собі! Він, як давно колись, біг до свого приятеля і, мабуть, так багато нового було для розмови. Він не чув, як я підійшов.

— Сергію,—тихенько сіпнув я його за рукав.

— Що вам за охота ходити за мною?

— Сину, сину, який ти жорстокий. Коли ти будеш батьком, ти довідаєшся, що більшої образи над такі слова немає на світі.

— Де Тиміш? Де село?—немов не слухаючи мене, спитав він.

— Там... Там... у Сибіру.

Тонкі вуста йому міцно стулились, ніби він хотів сказати щось важке і образливе, потім, безнадійно глянувши, сів і заридав, затуливши рукою обличчя.

— Це мій гріх, сину! мій!—І тоді я йому оповів про все.

Вечоріло, над маленькою річкою вставав туман. На горі засяв замок, ще біліший у присмерках. Легенький вітер доносив уривки меланхолійного вальса, що його, мабуть, грала баронеса.

— Холодно вже, сину, ходімо.

Ми встали. У синовім погляді я не зауважив злости. Він знову приязно дивився на мене.

— Може, їм там справді краще?—з надією промовив він.

Яле через день листоноша, що рідко заходить до нас, синьою конвертою розвіяв усі надії. Син схвильовано розірвав папір і прочитав

про себе листа. Яле, мабуть, кожне слово справляло все важче і важче враження. Застогнавши, він сів.

-■— Читайте,—кинув папір і від болі скривив обличчя.

Матушка знайшла окуляри. Я обережно їх протер і дав біля себе місце дружині, що присунулась до мене, зворушена звичайною жіночою цікавістю.

"Дорогий поповичу!—Починався лист.—Оце два роки минуло, як ми вже в Сибіру. Приїхали сюди пізно восени. По дорозі померло чимало із наших селян, все більше старі і малі. Землі дано нам на болотах. Люди дуже лаяли твого батька. І я згадав його не одним словом, бо брехав він, як і личить попові. На швидку поробили собі та скотині курені. Першу зиму в цих куренях було так холодно, як у нас на Водохреща. Безперестано ми розкладали вогнище. Воно горіло не вгасаючи, а щоб не так було холодно, ми збиралися в один курінь по душ десять, тулились один до одного і вкривались усім, що було. Поганеньке містечко за три з гаком сотні верстов од нас. Яле там можна дістати соли. Я ми якось забули про неї восени. Довелось за нею послати підводу взимку. Ні кінь, ні хлопець не вернувся. Поїхав парубок,—може, він продав коня і втік світ за-очі, а, може, його розірвали звірі. Другій підводі пощастило. Та коли вона вернулась, в багатьох розпухли ясна. Ховали без попа, в снігу, бо землі не докопались. Яле що зима проти літа? Думали прийде літо, засіємо зорану землю, скосимо, накладемо цілі стіжки і житимемо^ як той пан. Та хіба воно буває, як думаєш? На весні Амур розлився так, що ми кинули курені, не вспівши і начиння хатнього взяти,—треба було рятуватись. Все позносила вода. Почався голод. їздили до городу. Там дали трохи хліба, та його було дуже обмаль. Проте, ця допомога втихомирила всіх, кожен узявся за роботу. Я, як швець, не взяв собі землі, надіячись на своє ремесло. РІ тут про шевство нічого й думати. На мене дивились, як на дармоїда. Докоряли шматком хліба і одгонили од роботи. Перемінились зовсім люди... А влітку не стало життя од комарів та мошкари. По інших місцях в цей час люди ходять в сітках, а в нас не було нічого. Поопухали так, що страшно дивитись.

Не звикли ми до тутешніх місць! Через те і хвороба, лихоманка якась, з'явилась. Багато од неї людей перемерло. Бачучи це, я втік, хай мені люди простять, що я вкрав окраєць хліба. Його вистачило тільки на день. Три дні я йшов голодний. Була страшна спека. Рот мені ввесь потріскався. Я ловив мишей, їв траву і, все-таки, не дійшов до міста. Шукаючи холодка, я поліз в рівчак і очунявсь у шпиталі. Я б вік у ньому прожив—все таке там гарне. Годували мене немов, справді, я кому потрібний. Після лікарні мене забрали на війну. Тепер сиджу в шанцях біля польського міста і відтіль тобі посилаю листа.

Написав до тебе, знаючи твою добрість. Пришли мені махорки та сухарів, коли не забув, як ми з тобою товаришували44.

Ніхто не перервав мого читання, син не зводив з мене очей—я це почував. Коли я на нього глянув, він із силою процідив крізь зуби:

— Наробили!

— На все божа воля,—сказала матушка. Вона поставилась до цього, немов прочитала в газеті про катастрофу.

Пізно вночі ми загасили світло. Минула вже північ. Матушка спала безтурботно, розтуливши рота. А я перевертався з боку на бік, боявся розплющити очі, щоб не бачити біля себе тих людей, на яких і я підійняв руку. Світало вже, коли я встав із ліжка й пішов у синову кімнату.

— Ти не спиш, Сергію?

— Сідайте, тату,—відповів він. У голосі почувалась теплинь,—так говорять до хворого.

— Про віщо, Сергію, ти думаєш?

— Про те, тату, що не ваша вина тут. Це й без вас було б зроблено.

Не знаю через що саме, чи через ці слова ласки, чи через знервованість, я заплакав. Кожна сльоза полегшувала горе. Так плачуть ті, хто щиро кається у злочині.

— Ти, сину, пошли йому всього, що треба й напиши, що твій батько просить пробачити за його провину...—сказав я, витерши сльози.

Замок спав і баронові, напевно, снились ті фабрики повстяників, які він десь на півночі почав будувати.

— Ідіть, тату, спати, а я все зроблю, що треба. Словам синовим я не надав значення. "Все, що треба—

на мою думку—одіслати сердешному салдатикові сухарів, пару, другу, білизни тощо. Та я забув, що хлопцеві сімнадцять літ. Хоч він був мій син, а я його менше знаю, ніж першого-ліпшого прикажчика в економії.А мені, здається, не бракує спостережливости. Я бачив у ньому тільки розумного, здорового, не по своїх літах, юнака.

Щоранку, після кави, барон із сигарою в зубах прогулювався в парку, що розлігся на високих пагорках та кучугурах, понад ставами. У той час заборонено було будькому ходити там. Споглядати ранкову молоду красу природи, дозволялось тільки її панові. Здебільшого він ходив сам по тінистих алеях, і рідко коли брав із собою ще якогось гостя,—це вважалось за велику честь. Барон навідувався до фазанного двору, годував там цих красивих птахів, потім сходив до ставка, де плавали чорні і білі лебеді.

Сторожі з рушницями на межі оберегали панів спокій. Син знав цю звичку барона. Тому він і встав рано. До сніданку, що поставила матушка, він і не торкнувся.

— Куди ти?—спитав я.

— Я швидко повернусь.

Я помітив, що син узяв з собою товаришового листа.

— Проте, сину, ти не сказав куди йдеш?

— Ви хочете знати?.. До барона!

— Господи!—скрикнула матушка,—що ти думаєш роботи?

її крику ніхто не слухав. Я взяв сина під руку і разом вийшов із ним. Але, коли ми були недалеко од парку, син промовив:

— Тату, ви б краще зі мною не йшли, бо я йду дивитись не на сльози, які, певно, і викличе цей лист. Бо й барон може бути сантиментальним.

Якось несподівано він зник у чагарнику, що ріс на межі парку. Довго хиталося гілля на тому місці, де він пройшов. Мене кортіло піддивитись і підслухати розмову цих двох людей. Я сам проліз крізь ліщину і хотів піти слідом за сином, але якась невідома сила мене утримала на місці.

Барон наспівував щось про себе. Але раптом його очі крізь пенсне примружились і призирлива посмішка затягла куточки рота. Він не виявив здивовання, ніби не трапилось ніякого порушення закону.

— Ви, юначе, мабуть не знаєте, що в певні години заборонено...

— Все я знаю!—Під щоками, на яких золотився пух, затремтіли вилиці. Яле руки синові не дрижали,—зовні він був зовсім спокійний. Як він був у цей момент не похожий на мене! Я почув батьківську гордість. Нарешті, хоч один із нашого роду похожий на справжню людину.

— Чому ви зайшли в такому разі?

— Я прийшов з вами, пане, розмовляти не так, як ви думаєте.—Син поволі вийняв з кешені листа і дав баронові.

Як вони обоє прекрасно себе тримали! Які в них байдужі спокійні були обличчя! Барон кинув сигару, розтоптав її носком гарного черевика, а сам гостинним жестом запросив сина сісти. Сергія видавали тільки очі. Надто упертий був їхній погляд.

— Неприємна історія,—промовив барон.—Надзвичайно неприємна історія. Я вам од щирого серця дякую за цього листа. Справді, яке жахливе лихо довелось терпіти цим людям, а я досі, повірте, не мав жодної звістки і, звичайно, не знав нічого. їм треба допомогти. Я організую комісію для допомоги і призначу за голову вашого батька. Ви ж коли не помиляюсь, син отця Василя?

— Я ви не знали, що це буде, коли селяни переїздили?— якимсь хрипким і чужим голосом спитав син.

— Невже ви мені не вірите?—стиснувши плечима, одмовив барон.

Він ударив стеком по траві так, що голівки квітів полетіли за кілька сажнів. Я тепер догадався з якими думками прийшов син. І з ляком я стежив за кожним його рухом. Коли він закладав руку в кишеню, мені здавалось, що я побачу неодмінно у ній револьвер.

Вважаючи, що розмова скінчена, барон устав.

— До побачення, любий хлопче... Ще раз дякую. Вуха синові почервоніли. В руці зашарудів лист,—

він його пожмакав і одкинув геть.

— Ви брешете!—крикнув він.

Як смів він це сказати. І кому? Самому панові? для якого він був звичайна комаха, яких щодня його нога топтала сотні. Барон встав. Чемність і вихованість зникли одразу. Він важко дихнув і крикнув скрипучим голосом:

— Хто дав вам право так говорити зі мною? Геть, я вас навчу, хлопче, як поводитись. Молокососе!

Яле син, здавалось, уже не чув цих слів. Він ви смикнув стек із рук барона і кинувся на нього. Капелюш полетів, як птах, і повиснув на кущі шипшини. Барон, мабуть, ніколи в житті не сподівався цього. Очі йому на один момент набрали якогось безтямного виразу, немов він побачив перед собою страшну мару. Син був і тоді, в такі молоді літа, багато дужчий за тендітного барона. Я мені він здався велетнем. Пай упав, потім встав,—права рука потяглась до кишені, він, мабуть, шукав зброї. Яле син єдруге збив його.

із захопленням я дивився на цю сцену. Тоді мені байдуже було, що станеться після неї. Мене охопила радість. Хотілося без кінця дивитися на сина. Нарешті, я його побачив таким, яким він був справді.

— Він помстився,—хотів сказати я, але хрест, що в цей час зовсім тихо задзвенів, спинив мене. Це каже священик, проповідник... Ллє хіба можна людині влити риб'ячу кров і примусити нею жити?.. І тоді вперше мене взяв сумнів, чи не заперечує релігія в людині самої природи...

Та моє захоплення минуло дуже швидко. Барон не вставав. Блідий рот, здавалося, не дихав. Волосся припало порохом, збитим підчас бійки. Дорогий білий костюм був забруднений, ніби довгий час людину тягали по шляху.

— Сину, голубе мій, тікай,—прошепотів я. Можливо, що він почув мої слова. Сергій безпорадно оглянувся, з огидою подивившись на барона, і

поволі пішов назад. О, страх не торкнувся його! Принаймні, цього б ніхто не сказав. Обличчя було спокійне, немов відбулась звичайна розмова.

Сторож, що стояв найближче і, напевно, нічого не чув, тільки тепер догадався прибігти до барона, Три постріли пролунали у лісі.

— Що буде?—спитав я сина.

— Л хіба я знаю,—холодно потиснувши плечима, відповів він.

З замку винувато йшла стурбована прислуга. З усіх кінців позбігались сторожі. Люди стояли навколо барона, похмуро опустивши гопови, і не знали, що їм робити. Він устав сам. Тоді покоївка його почистила, боячись дивитись у червоні од крови очі панові. Раптом він крикнув і всі розбіглись за якусь хвилину. Залишився тільки старший сторож.

— Стать, як полагається!—Прошипів барон на дядька, що метушився перед ним, як той селянин, в якого зайняли корову.—Іди в контору за рощотом. І щоб мої очі тебе більше не бачили.

— Пане!.

— Геть!

Розмова надто коротка. Барон вийняв табачницю, хотів запалити, але всі сигари були поламані,—він сердито кинув на бік блискучу коробку і на когось про себе сказав:

— Сволота!

Дядько стояв на місці, немов тільки тепер, добираючи змісту тих слів, що чув од пана. Журитись було чого, бо не так легко знайти роботу, коли

прогнав хазяїн мало не цілої губерні. А вдома, напевно, жінка, діти... Що їм сказати? Він важко зідхнув.

— Мало тебе били, чорта!

Мене терміново викликали до директора гімназії-Коротенький повний чоловік тупав щосили ногами і кричав мені щось про родину, поганих батьків, виховання тошо.

Я почував себе зле, надто зле, бо, кінець кінцем, мені довелось перебити пана директора і попросити дозволу сісти. Зауваживши мій стан, він присунув важке крісло, що якраз стояло під великим портретом барона. Йому, напевно, стало шкода мене, бо, кинувши оком на суворого попечителя, він співчутливо промовив:

— Ми ж залежимо від нього... Хіба б у нас була така гімназія, коли б не його допомога? Нам кілька тисяч на рік це—великі гроші, а йому однаково, що дати старцеві копійку. А що жми робитимемо, коли відмовить він помагати?.. На небезпечний вчинок пішов ваш син. Такі темпераменти, як у нього у нас заведено прохолоджувати і виховувати в Сибіру. Вам мусить бути сором, як батькові...—Директор захвилювався і хутко забігав по кімнаті.—Ви подумайте, як необачно зроблено це... Він у прикре становище поставив мене, як вихованець моєї школи. Хіба в мене тут збрід революціонерів чи що?.. Яке враження буде після цього всього в інших? Я певен, що не мине й тижня, як на моєму столі лежатиме не один десяток прохань про перевід. Ви, сподіваюсь, бачите, що накоїв ваш син? Ну, чого він досяг? Тепер йому скрізь закрита дорога. Йому рік, один тільки рік, залишився закінчити, а тепер ми, звичайно не можемо дозволити цього... Та це більше залежить од барона, ніж од нас. Отже, мушу офіційно повідомити вас, що вашого сина звільнено без права вступу до будьякої школи міністерства нарсд-ньої освіти.

Бачачи мій вигляд, директор на прощання сказав:

— Проте, не журіться, я б радив звернутися до барона. Може, він простить.

В дорозі я згадував цю розмову й погоджувався з директором. Молодість завжди робить помилки. Серце віщувало щось погане. Конячка поволі йшла, вона часто спинялась біля ячменю, щоб висмикнути кілька колосків. Мене так захопили сумні думки, що я не помічав, коли саме ставала бричка. Мабуть, кінь простоював довго, бо приїхав додому далеко за північ.

Ще здалеку видно було, що в моїй хатинці ніхто не спить. Крізь віконце проходив світ, од якого дерево займалось якимсь холодним огнем. Зачувши стукіт коліс, з будинку вийшла матушка і Марфа з ліхтарем. Я попросив їх розпрягти коня, а сам пішов до хати.

Вперше почулась старість! Як важко було сходити по високих східцях! Як нило все тіло. На другий ранок на скронях забіліли цілі пасма сивих волосин.

У кімнаті син сидів за столом, читаючи якусь книжку. Сумні очі зустріли мене.

— Ну, розказуй Васю!—звернулась матушка, ввійшовши з надвору.

— Нічого розказувати,—раптом скрикнув Сергій.— Мене прогнали.

— Як? відкіль?

— Так, відусіль.—Син посміхнувся, ніби сказав якийсь жарт.

Жінкам таких речей неможна казати. Тому ми вийшли до суміжної кімнати. Я не міг засвітити лямпи. Ввесь час зрадливо тремтіли руки.

— Дайте, я сам...

Сергій поклав сірники на стіл і сів на ліжку, біля мене. З його поведінки я розумів, що він хоче говорити зі мною. Ми зачинили двері, щоб не заважав ма-тушчин плач. Через одчинене вікно в кімнату зазирала приємна свіжа ніч. Застукали цебра,—Марфа несла коневі воду.

— Мабуть, ще рано напувати? — байдуже спитав Сергій.

— Вона замішує!

Обидва ми цікавились всім тим, що було поза нами, і боялись виявити те, що робиться в нас самих. Син узяв у мене папіросу і запалив.

— Ти хіба куриш?

— При вас вперше.

— Ну, кури... кури... мені однаково.

Отже, батько і син сиділи, як два приятелі, хоч ніяк не скидались на їх. Я у старенькій фіялковій рясі, соромливий більше, ніж він, і, мабуть, ще безпорадніший— Сергій суворий і задумливий. Схилена голова не підіймалась зовсім, ніби він щось роздивлявся на долівці. Сердешна дитина! Він, мабуть, не менш од мене мучився-Дзиґарі вдарили першу годину. Матушка замовкла,— вона або заснула, стомившись од плачу, або підслухувала під дверима. І те і друге з нею траплялося.

— Ну, тату, я хотів з вами попрощатись. Я навмисне не покликав сюди маму, щоб вона не наробила зайвого лементу.

— Як попрощатись? Що ти, сину, невже ми тебе проганяємо?

— Я цього не думаю... Отже, умова: будемо розмовляти спокійно і розумно. Учора вас екстренно викликали до директора. Сьогодні мене і вас, напевне, покличуть до поліції. Завтра ви примушені будете поїхати до єпископа .. Я даремно був такий гарячий,—боюся, щоб вас не позбавили парафії і не роз~ стригли...

— Та що ти?

— Все може трапитись. Я певен, що барон заспокоїться тільки тоді, як я опинюсь у Сибіру, хоч, здається, я й молодий для цього... В його очах, а, виходить, і перед усіма, я небезпечна людина, злочинець, не вбив його тільки тому, що позбігалися сторожі. Коли вас. питатимуть у поліції про мене, то мовчіть про Ти-моша. Він тут зовсім не при чому. Л коли робитимуть трус, то я думаю, що у вас нічого злочинного не знайдуть.

— Скажи,сину, може,ти справді... революціонер...— останнє слово важко було вимовити, не тому, звичайно, що я їх уявляв зарізяками, як це артистично в своїх казанняк робив отець Мегейда, а просто тому, що-майбутнє сина визначалося цим словом.

— Я ще молодий для цього...

— Але ж ти віриш у бога?

— Не будемо, тату, про це говорити.

У другій кімнаті Марфа давно погасила світло.. Розвиднялось, на селі почали співати півні, коли син,, щоб не турбувати матері, виліз у вікно. Я йому подав узел, заготовлений ним раніше, потім швиденько побіг до комоду і вийняв тридцять карбованців — усі наші гроші. Він їх не хотів спочатку брати, але потім подумав і взяв.

— Куди ж ти йдеш?

— Далеченько.

— Сергію, на віщо ти зараз мене ображаєш, хіба ■я ворог тобі?

У темряві він вийняв із кишені бльокнот і подав мені сзою адресу.

— Ну, прощавайте!

— Підійди ж до мене, голубе... Я тебе поцілую.

Я дивився на його постать, що йшла невідомо куди. Зійшло сонце. Проміння освітило дорогу, на якій ще не загубився слід мого сина.

На віщо я його пустив?.. Мене огорнув сум, бо тепер тільки я зрозумів розлуку.

Самотньо стапо в кімнаті... Сина нема... Чи повернеться він колинебудь. Ось його ліжко... Воно знову стоятиме порожнє... Як холодно в цій кімнаті!

... Ліжко синове й досі стоїть на своєму місці.

На ньому ніхто не спить. Як за живою істотою, за ним ходить тепер матушка. Воно чистіше й чепурніше за наші. Воно все чекає на свого хазяїна, що по-дитячому похмуро поглядає з комоду. Втішити душу, поринути у мрії, я приходжу сюди, де на вішалці й досі висить гімназіяльна шинеля свавільного хлопця.

Краще було б, якби син помилився. Яле природа зробила його на диво розважливим, здавалось, що він ніколи не .міг помилятись. Мене викликали і до поліції і до самого єпископа. Якийсь офіцер з гнилими зубами мав право глузувати з мене підчас допиту. Між нами відбувалася коротка розмова. Офіцер, огидливо смокчучи зуби, питав мене:

— Так де син?

— Не знаю,—відповідав завжди однаково я.

— Як же ж так?—вишкіряв він зуби.—Священик і говорить неправду!.. Невже й на цей раз ви завдаватимете мені зайвого клопоту?

Але, де треба, я був німий і глухий. Правда, мені обридало топтати пороги в поліційський управі і одри-ватись од діла, їздивши до міста, бо часто навмисне довго мене продержували в брудній кімнаті, з обтертими стінами, де глибокі вікна нагадували в'язницю. Я сидів на старому ослоні, дивлячись на тих людей, що щось записували. Вони байдуже виконували свої обов'язки. Коли їм руки втомлялись, вони жваво розмовляли про оперетку, про скандали, що траплялись у їхніх знайомих, а офіцер помічав мене, коли йому хотілось.

— А, це ви?—казав він, ніби бачив перед собою знайомого злодія.

Г все починалось знову. Узимку тільки кинули мене тягати. Але причиною була не їхня добросердність.

Єпископ мене прийняв інакше. Ми з ним не бачились мало не дев'ятнадцять літ. Коли, нарешті, мене допустили до нього, він, як і раніше, суворо глянув на мене. Я підійшов під благословіння і смиренно поцілував руку.

— Прізвище?

Я сказав.

— Пам'ятаю, пам'ятаю...—Він навіть потер собі чоло, хоч я певен, що якщо не мене, то, у всякому разі, матушки він не забув... —Це там... Така прекрасна природа Ліс...

Колись красива, білява борідка уже трохи посивіла, на скронях проклала доріжки лисина, але, щоб волосся було буйніше, єпископові його завивали, як примхливій жінці.

Владика поринув у спогади. Він навіть розреготався здоровим, чужим цим похмурим кімнатам, сміхом, згадавши комічну, на його думку, історію з ревізійною книгою. Початок був гарний. Я сподівався гіршого. "Можливо їхнє високопреосвященство забули, за чим мене викликано, і страшніше впереді, це трапляється з вельможними особами". Я не зводив очей з єпископа. Мені уявлялось,—ось зараз його ласкавий тон перейде на грізний, затримтить борода, і я не знатиму, що мені робити. Минуло п'ять хвилин, потім десять, а владика все ще оповідав свої переживання підчас подорожі, немов був радий, що знайшов такого покірливого слухача. Коли змовкало його тихе буркотання, з чекальні крізь гардіни долітав шепіт та нетерпляче покашлювання світських дам, що не звикли, щоб перед ними хтось довго засиджувався.

— Там чекають... — шепотів на ухо молодий вродли-

ЕИЙ Чернець.

— А-а,—морщився незадоволено єпископ.—-Вони всі дурні, прости господи, як отара безплідних баранів. Вони хочуть і зараз зробити із мене мощі. Я не люблю їх! Вони приходять дивитись, як на мерця.

Розмова ставала зовсім не такою, як я думаю. Не знаючи яким рухом, словом, поглядом одповідати на запитання, я ловив очима жести та посмішки ченця, що, як лялька, хитав головою.

Раптом мовчанка. Мені здавалось, що весь ліричний скарб єпископа вилився словами. Він стомився і покашлював тихо й сухо.

— Вам же заборонено багато балакати,—якось з докором сказав чернець.

Дивлячись, як хитається важкий оксамит портьєри, єпископ сердито взяв із столу цукерку і сказав про себе:

— Як люди не вміють шанувати спокою. Заборонено... Жити теж скоро буде заборонено. Ті вкрай мене стомлюють!..—показав він очима на двері.— Я дуже нещасний.

Іздавна ще я звик довірятись на людей. Чоловік родиться нещасним зроду. Хто це видумав, що з'явившись на світ у сорочці, майбутню людину доля засипле щастям? Коли б так було, хіба б людство склало казки про рай? З роками я став про все міркувати... І от, глянувши на дорогу і важку меблю, на темні пухкі килими, священні картини, вдихнувши пахощі ладану, я подумав: "він справді нещасний. Може, йому не хочеться й дивитись на безліч хркстів, що розкидані, як везерунки по вікнах і на креолах, може очі йому стомились од похмурих кольорів і їм треба веселих барв сонця і неба. Л він, кінець-кінцем, чоловік із плоті і крови, примушений терпіти і бути мучеником поневолі".

Єпископ обережно відчинив вікно.

Зашелестів сад,—пахощі молодих яблук, квітів, голоси,—все це полинуло в кімнату.

— Душно!.. Чуєте: розмовляють. Це управитель мій здав в оренду сад... Чуєте, голос дівчини... приємно слухати. Л тут у кімнаті... все інше... мури душать, тиснуть, важко якось... Ви, мабуть, помітили, що тут і ходять усі навшпиньках, немов я оддаю богу душу.

Довелося заспокоїти владику. Чувся справжній не-підроблений біль. Звичайно, сльози викликані хвилинним зворушенням, не виявляли доброcти, інакше його б не боялись протодиякони.

Моє втручання ледве не зіпсувало настрою владиці. Він не любив, коли хто заважав йому жалітись, хоч би навіть співчуттям. Він грюкнув вікном, з їжився і сховався у величезнім кріслі. Я встав. Сухим і розгніваним голосом він покликав до себе ченця, що присунув до нього велику теку.

— Яга, так, так... Що за шум?., вічний якийсь гармидер... Що мене звести з світу прийшли чи що?— крикнув він у порожнечу, грюкнувши палицею.

У чекальні стало тихо. Надто голосно шарудів папір під довгими пальцями єпископа. Сонце заткало віконечні смуги, світлі плями його впали на бліді уста, що щось сердито жували. Немічним видався мені владика тієї хвилини.

— Чому ти, отче, не до семинарії оддав сина?., гімназія... університети... студенти!..—крикнув він.

Слина бризнула на мене і на ченця, що непомітно витерся хусткою.

— Барон...—несміливо почав я. Мені хотілось збрехати про мою залежність од нього, але при цим слові єпископ скривився.

— Який барон?

Чернець швиденько назвав прізвище.

— Це на нього замах робив син?

— Він не робив замаху.—Я плутано оповідав про вчинок сина, намагаючись виправдати його в очах єпископа, але він знову перебив мене.

— Мерчани, Сушки, це він скупив у князів?

Про те, що якийсь десяток літ тому молодий барон, справді, скупив князівські маєтки, я чув од когось. Єпископ сердито встав, і одштовхнув теку так, що з неї додолу злетіли папірці, які ми вдвох нахилились підіймать.

— Однесіть це,—сказав до ченця він.—Так, виходить, твій син бив барона...—Радісна й задоволена посмішка з'явилась на устах єпископові. Це мене підбадьорило, я признався.

Хай простить мені син! Я оповів правду. Сказав про нещасних селян, про листа,—я забув, що переді мною не матушка й не Марфа. Єпископ схилив голову на бік і правою рукою гладив шовкову бороду. Коли я кінчив, він схопився з крісла.

— Це вчинок не християнський...—суворо промовив він.—Яле є негідники, яких божою рукою люди карають на цім світі. Миколай, чудотворець Мірлікійський, на вселенському соборі ударив єретика...

Я сам не вірив собі. Владика виправдував сам мого сина. "Яке чутливе серце! Як він розуміє страждання інших, — думалось мені. — Справедливість не вмерла. Вона ховається там, де ми ніколи не сподіваємось ЇЇ зустріти." Якесь рабське замилування владикою штовхнуло мене поцілувати йому руку.

Він підвів мене і посадив біля себе. Щохвилини владиці настрій кращав. Я мусів був кілька разів оповістити неприємну історію із бароном, раніше, ніж вона єпископові набридла. Коли він реготав, очі закочувались далеко під тонкі брови і ставали білими, як у сліпого. На моє здивовання,

єпископа цікавило якраз те, про віщо навіть не личило йому питати. Він перебивав мене і, хитро примруживши ліве око, шепотів:

— Так як він його вдарив?.. І барон відразу упав?.. Хоч мені зовсім не було весело, але я теж мусів

був сміятись.

Дуже багато незрозумілого було для мене в такому прийомі. Коли б я їздив у кареті і був би, в гіршому разі, протоієреєм собору, я міг би сподіватись на таку ласку. Тому підозріння мучили мене, я до дрібниць згадував першу візиту теперішнього єпископа, що був тоді ще вікарієм.

Мені спало на думку: може, це все зроблено, щоб випитати? Може, раніше, ніж я виїхав з міста, чернець вже йшов до поліції з моєю сповіддю?.. А владика скористався з моєї наївности і зараз, мабуть, радісно хвилюючись, потирає руки, що вдруге мене обдурив.

... Ніч. Справжня глупа ніч. Клацають підкови об сухий ґрунт. У вузьких стежках гладить обличчя м'яке листя ліщини. Скрізь тихо; здається, що ввесь світ чує твоє дихання.

Доїхавши додому, я сам поставив у стайню коня і ввійшов тихо в будинок. Матушка схилилась на стіл,— вона, мабуть, довго чекала мене, бо біля неї горіла, ледве-ледве освітлюючи кімнату, маленька лямпа. Я приніс з собою ящик із запашними яблуками, що його дав мені єпископ. Це він робив завжди, показуючи цим свою щедрість і прихильність. Отже, ця річ вважалася звичайним проявом ласки. Але не так мені здавалось це. Я довго дивився на сонне спокійне обличчя дружини, на зморшки, що зіпсували вже шкуру, на слух'яну постать, що безтурботно відпочивала,— і мені стало боляче. Я з грюком кинув яблука на поміст, а сам щосили сіпнув матушку за плече.

— Любо!

Вона кинулась спросоння, але, побачивши мене у посміхнулась. У неї завжди цей рух уст був чистий і щирий. Та тепер мені обличчя здалося облудливим... Скільки в ту хвилину я, під неприємним вражінням своїх підозрінь, бачив брехні в її ясних очах?

— Ваш єпископ прислав вам яблук! — сказав я> намагаючись якомога більше образи вкласти в ці слова. Матушка поцілувала мене, а потім підійшла до ящика.

— Гарні яблука! Спасибі їм!

Я махнув рукою. Хіба такій товстошкурій жінці можна чимнебудь дошкулити? Вона не удає, що не розуміє, вона, справді, не розуміє!

Кілька днів я майже не розмовляв із нею. Вона, узнавши причину, зранку до вечера зідхала і теж не насмілювалась забалакати, а часто, бачачи мене похмурого, витирала краєм хустки очі.

Може, ми прожили б усе життя так, якби одного разу я зовсім випадково не довідався, що ненависть єпископа до барона цілком природня. Річ у тім, що єпископ дуже любив свого старшого брата, колись багатого князя, що надміру захоплювався кіньми і жінками. Через таку свою вдачу князь утратив обидва свої маєтки, які прилучив до замку барон. Це зробило єпископа непримиримим ворогом нашого пана. Почувши цю новину од прикажчика, я побіг до дружини і кинувся їй у ноги.

— Любо, прости мене!

Вона підвела мене і зовсім спокійно промовила:

— Я тебе, Васю, давно простила...

*

... Все дрімає. Біля груби гріється кіт і щось оповідає сам собі. Годинник поволі стукає,—прислухаєшся, почуєш колискову пісню, од якої стане ясно й спокійно. За столом, з пером у руці, я відчуваю врочистість пізнього часу. Мені байдуже до всього, що робиться зараз за стінами. Я пригадую той рік, коли до мене

приїхав отец Мегейда, але на цей раз не гордий, а якийсь сумний і принижений,—таким я його ще ніколи не бачив. Матушка поцілувала йому руку і мерщій побігла на кухню ставити самовар стурбованому гостеві.

У відчинені вікна чулись нові пісні, видно було біля замку гурти людей, що жваво щось обмірковували з газетами в руках. Новини тоді всіх цікавили. Цукроварні і ґуральні стояли порожні,—гудки змовкли. В економіях цілий день ревла голодна худоба. Замковий управитель напередодні зник,—челядь переказувала, що він поїхав сам без кучера, який п'яний проспав цілу ніч у бур'яні. Од дверей панського льоху хтось уночі одбив важкий замок і порозбивав пляшки з найстарішим вином. Увечері на обрії займались пожежі,—здавалось, що вся земля стала іншою, що не один, а десятки місяців сходять над нею, засліплюючи кривавими загравами очі... Та осінь була надзвичайна.

— Не чули нічого про сина?—спитав отець Мегейда, суворо похмуривши брови. Він ходив по кімнаті, заклавши руки за спину, і раз-у-раз струшував сивою красивою головою. Він став, перебираючи шовк бороди, проти комоду, покрутив синову картку в руках, раптом сердито поставивши її на місце.

— Революція!.. Тепер я все розумію...—Він закинув за плечі пасми волосся, немов воно йому заважало говорити.—Тепер мені зрозуміло все... Кожен чоловік шукає кращої долі. Чому ми не можемо думати, що є на світі такі люди, які знають, бачать майбутнє, ну, як оце я вас... Можливо, що ваш син і знав... Були ж колись пророки... Хто міг повірити в те, що'зараз робиться?... Мені здається, що ваш син далеко вгору піде...
— Борода, що досі здавалась замерзлим пінистам струмком, раптом

ожила, а його вуста намагались зробити мудру й глузливу посмішку,— але вона вийшла жаліслива і неприємна.

— Хіба ви чули щонебудь про сина?.. Про Серьожу?..

— Про Серьожу?.. Ні! По Серьожу я нічого не чув... у нас там такого нема... Але про Поповича чув... 1 от я в цій справі до вас і приїхав...

Кожне слово вражало більше і більше. Матушка прийшла з кухні, обіперлась на двері, боязко прислухаючись до того, що оповідав благочинний.

— Дожився на старості літ!—почав він.—Дім мій одібрано. Ще навесні, після того, як стались непорядки, які називають революцією, до мене прийшло два чоловіки. Один був у салдатській шинелі з ґвин-товкою, похмурий і чорний, як циган. У нас його й прозвали Циганчам, бо дуже він смуглявий і маленький на зріст. Другий у піджаку, ще суворіший у погляді... Пам'ять у мене гарна, я майже не забуваю тих облич, що доводилось мені бачити... І в другому я побачив щось знайоме. Але, де я міг бачити цю людину, важко тоді було пригадати. "Шановний отче,— звернувся до мене той, що в піджачку,—ревком дає вам три дні на те, щоб ви вибрались із цієї (він не сказав "своєї") садиби. Думаємо, що ви, як розумна людина, не примусити нас сажати вас у холодну". Як так? Я спочатку не розумів, відкіль і куди вибратись? Із своєї садиби, руками своїми нажитої?! Яж чудно стало. Такі жарти в доброму товаристві можна припускати на перше квітня, але не в такий час, коли приходять казати це із зброєю. "Це ж мій будинок, панове! Я заплатив за всю садибу готівкою". "Ми вас не будемо переконувати... Мабуть, правда тому, що якщо ви заплатили, так у вас гроші були,—посміхнувся той, що у піджачку.

... "Та кинь його, Серьожко!—сіпнув товариша другий, похожий на цигана.—І охота тобі з ним балакати*4. Вони пішли і тільки на дверях, той, що в піджачку сказав, як до дитини: "Ви ж нас послухаєтесь?" Вони

вийшли із сміхом, ніби мені розказали цікаву анекдоту, і забули, а може, не схотіли зачинити за собою двері. Господи, який глум! Я потім переконався що це, справді, серйозно. Але ж я не барон, і не князь, і не граф. У мене всього двісті десятин. Не розумію і зараз?!.. Але потім я довідався, що пам'ять моя не помилилась.. Цей попович—ваш син. Я таки впізнав його. А циганча—якийсь босяк. Був десь у Сибіру, войював потім... А родом сам теж з-під замку. Тиміш чи що, його звуть...

— А я йому ще й пару білизни послала,—промовила сумно матушка.— А щодо Серьожі, то ви помилились. Він у нас не такий. Правда, він гарячий, але він шанує своїх батьків...

Благочинний посміхнувся.

— Ні! Я не помиляюсь. Цей ж ваш син із шани до батьків ледве не вбив барона? Про нього розказують, що він десь служив учителем на цукроварні (як він туди поступив, цього ніхто не може сказати), а потім опинився в наших краях...

— І він не скучав за мною? Не зайшов і не заїхав побачитись...

— Почувши це,—продовжував благочинний, не зважаючи на матушку, —я пішов до ревкому терпіти наругу над своїм саном. З мене глузували, а деякі дивились так, що й зараз страшно згадати. Нарешті, двері одчинились і з них виглянула кучерява голова циганчати. "А це ти, Мегейдо? Ну, заходь".—Я знаю, що він навмисне назвав мене на ти, щоб більше образити. Часи такі, доводиться звикати! У кімнаті було накурено, і я спочатку нікого не бачив. "Ну, чого ж ви мовчите,— почув я голос вашого Серьожі.—Од його крику я здригнув, бо в тоні не було і тіні жарту". Бачте... У мене до вас справа особиста і не хотілось би говорити при всіх". "Що за особиста",—він крикнув ще дужче...—Нервова тепер молодь і не шанує й сивини... За столом сиділо ще троє і всі мене пронизували очима, немов бачили перед собою найзапеклішого ворога. Вони підозріло глянули на вашого сина і сказали: "Ну що ж, раз особиста,

то ми вийдемо".—Залишились ми вдвох. Син нагнув голову і поки не кінчилась розмова, не підійняв її, ніби перед ним була порожнеча, а не живий чоловік. Покликавши молитвою поміч богородиці, я почав... Треба мати велику сміливість, щоб сказати те, що я. Син ваш щось малював олівцем і мені здавалось, що він зовсім мене не слухає. "Ви син батьків духовного званія, — сказав. — Невже ви одріклись од усього, що єсть святого і не пам'ятаєте мене, коли я вам дарував цукерки...

— Цього ніколи не було,—здивовано якось сказала матушка, але потім, злякавшись своєї сміливости, змовкла.

— "Я звертаюсь до вашого сумління, схаменіться! Ваше серце, коли воно не камінь, мусить заговорити інакшими словами, бо каяття не гріх. Подумайте, що скажуть ваші батьки? Ви їх завчасно спихнете в могилу". —"Ви тільки коротше,—перебив ваш син мене не підіймаючи голови.—Ви казання, справді, таки добре говорите. Може, будете роз'їздити з нами та виступати на мітингах? Правда в нас не церква. Але кажіть, за чим прийшли?..."—"Я прийшов до вас, як до власть імущого, припиніть виселення! не позбавляйте мене старого —притулку!.."—"Житимете в сторожці".—"Уважте мені, я завжди був найкращим другом вашому батькові". Але при цих словах він спалахнув, я побачив, як зачервоніли йому вуха, і тихо прошепотів: "Коли ви зараз не вийдете, я вас накажу вивести..." Господь з ними! Я вийшов сам. Тепер я живу в сторожці... Може ваше заступництво поможе мені?

Мені шкода було благочинного, але, що я міг сказати?

— Він мене не послухає.

Чай так і захолонув на столі, бо благочинний, по-своєму зрозумівши мою відповідь, поїхав назад. Мені боліла голова. Невже це справді могло статися? Мені не вірилось, що то мій син, бо я зовсім не знав його. Я сходив до замку, щоб послухати розмови людей і обережно розпитати

про те, що робиться у волості. Одного дядька я одвів набік і спитав про Поповича, що орудує у волості.

— Правда, він не білявий, ні?..

Дядько, помітивши моє зворушення, якось тепло ударив по плечі й сказав:

— Та то ж, батюшко, ваш син... Попович наш.

— Прощавайте!—сказав я людям.

Вузькою стежкою, схованою в ліщині, я ішов до себе на гору. Позолочена місячним сяйвом, суворо біліла церква. Було вже пізно. На вікна падало проміння і, коли я глянув на холодні вилиски, мені здалося, що раптом у середині щось засвітилось. Зараз я знаю, що це сталось через надзвичайне напруження нервів. Мле тоді надприродній страх охопив мене. Я ввійшов обережно в дім і зняв із цвяху ключі, щоб одімкнути церковні двері. Кому доводилось бувати в такий час у церкві? Тепер би я не відчув незвичайної краси місячного світла, що лягало вузькими плитами на

поміст, але тоді пахощівоску, тлін мерців, яких заносять сюди на ніч, напівтемрява, обличчя святих, що поховались у тіні,—все занесло мене далеко від усього того, що казало про перебування на землі. Я забув, що ці ікони створив звичайний сільський маляр,—вони в присмерках похмурих мурів стали живими людьми. Я чув шелестіння їхніх сандалій і боявся підвести голову... Це була якась галюцинація! Я впав навколішки, припавши чолом до холодного каменю.

Не знаю, чого я просив, чому я молився. Зоря підвела мене на ноги. Боячись, щоб мене ніхто не побачив, я вийшов із церкви. А через півгодини я виїздив із нашого двору на возі, певний, що за години молитви син змінився.

Дядьки мені проказали, де живе Попович. Кінь мій спинився біля дому благочинного.

Садиба отця Мегейди прекрасна: широкі палісадники, багато квітів, великий садок, пасіка, хазяйство краще, ніж в іншого поміщика. Хоч було ще рано, бо доїхав я дуже швидко, але в садибі було повно людей. Біля воріт стояли три підводи з плугами. З комори на вози клали лантухи із зерном,—мабуть, лагодились сіяти. Всі були заклопотані роботою і ніхто не звернув на мене уваги. Але я зразу впізнав високу постать Сергія. Він був, справді, у піджачку, що дуже витерся на ліктях. Я підійшов до нього.

— Сину!

Він повернувся. Обличчя йому стало якесь змучене, він тихо й досадливо сказав:

— Ходімте в садок!

Раптова зустріч на обох нас вплинула.

— Ну, про віщо ж ми балакатимемо?—спитав він, ніяково посміхаючись.—Проте, це добре, що ви приїхали.—Яле я бачив, що він сказав неправду, бо я йому заважав. Дорогою в мене чомусь склалась думка, що син зустріне мене з обіймами і буде радий, як і я.

— Мабуть, хтось із предків наших великий гріх учинив, коли на мою голову падає така кара. Сину!— скрикнув я,—ти хоч би чемніше поводився зі мною. Ти не сказав і "здрастуй". Хто тобі дав таке жорстоке серце? Хіба я тобі не друг, хіба я ворог?

— Тату, а скажіть по-правді, до вас благочинний приїздив?

Це запитання завдало мені великого болю. Пам'ятаю, 5ЇК спалахнула і зашуміла мені кров, як раптом пересохло в горлі, і я не міг одразу сказати й слова.

— Невже ти думаєш, що я приїхав тільки тому, що в мене просить допомоги благочинний? Я ж тебе люблю... Ти ж єдине, що є дорогого в мене... Я ти одрікся, забув...

Багато з того, що казано тоді, не хочеться писати. Надто важко... Син випростався і, глянувши мені просто в очі, сказав:

— Тату!—Я не впізнав його голосу. Одна тільки крапля тепла змінила його зовсім.—Послухайте мене, що я вам скажу! Може, ви не розумієте. Я ступив на той шлях, де мені ніхто не мусить заважати. Ну, от, ей ж знаєте, в манастирі людина мусить одрікатись од усього. Та це не те... Уявіть, що я тільки обов'язок, що я вмер... що мене у вас не було... Ви помиріться з такою думкою... Ну, знаєте, буває так, умер син... Я я звичайний собі чоловік, який разом з іншими одбирає ругу в благочинного, землю у багатих дядьків...— Він хвилювався, через те його думка йшла дуже непослідовно. В останніх словах, що стали сухі, почувалась незрозуміла мені злість.

— Сину! боюся я, що втрачу тебе на цім шляху, небезпечний він... Ти ворогів і так собі нажив... Зараз із твого наказу заарештовано ні в чім неповинних людей, мені оповів про це дядько, якого я підвозив.

— Неповинних?! Ворогів!—Очі йому заморозив холод,—вперше на обличчя я вловив новий вираз, з якого можна було взнати затамовані муки, безсонні ночі, передбачити завчасну сивину. — Яке ви право маєте говорити так?

Він був дуже змучений.

— Голубе, не хвилюйся, сядь біля мене.—Я жалкував за свої слова. Важке зідхання вирвалось йому з грудей, коли він стомлено сів біля мене. Я погладив йому руку. Хотілось заспокоїти його, щоб загоїти ту болючу рану, якої я торкнувся. У таку хвилину людей краще кидати або самотніми або не помічати їхнього стану. Я не дивився на нього, бо мій погляд зробив би його іншим. Він оповів мені про свої муки.

— Але що ж ми мусіли робити, коли багачі з рушницями не давали землі... Проганяли наших із плугами...

— А на віщо ж забирати чуже?

— Ви нічого ніколи не зрозумієте!—промовив Сергій. Справді, тоді мені важко було розібратись у тих

складних вчинках.

— Роби, як знаєш,—сказав я йому.—Тільки знай, що тобі найкращий друг, це твій батько.

І він болізно скрикнув: його руки, теплі і добрі, обійняли мене. Я пригорнув його, погладив жорстке волосся відвернувся, щоб сльоза не впала йому на голову. Але й хвилини ми так не просиділи. Він рвонувся мовчки пішов од мене.

— Сергію, куди ти?

— їдьте собі, тату.

Коли я вже одв'язував віжки від конов'язу, він вибіг з двору.

— Хто б до вас не приїздив, кажіть, що я не ваш син... У вас, тату, сина нема! Ну, прощавайте.

Проте, Сергій відразу не пішов. Я вдарив коня батогом і звернув на дорогу, хтось покликав сина і він зник за ворітьми, а мої очі все дивились на двір, де над фірткою була прибита незрозуміла мені вивіска: "Комуна імени Революції".

*

Минула зима і забрала з собою спокій. Ледве обсохли сліди весняних струмків, як у бік станції почулись гарматні постріли. На чистім небі, немов вимитім, з'являлись димки, похожі на хмарки. Страшні вибухи нагадували невчасну грозу і трясли і скло, і всі речі в кімнатах. Марфа, налякана і без того оповіданнями про антихриста, полізла в льох, увесь час хрестившись. Матушка теж пішла за нею. А мені з вікна видно було, як за лісом, біля станції, метушаться постаті,—вони зовсім не здаються людьми, а якимись маленькими жучками, що поквапливо перебігають з місця на місце, злякані стріляниною. Постріли ставали частіші. Люди тікали на північ, до замку. За ними гнались вершники, що летіли через зелені картаті лани, на яких сходило молоде жито. Не одне людське життя погасло на моїх очах.

І я мимоволі питав себе:

— Може, то упав син?

Коли взимку до мене приходили люди, що вчора нікому не вклонялись, а сьогодні стали приголомшені

боязкі, я їм казав: "То не мій син, а якщо й мій, то я од нього відмовляюсь!" Але я все б оддав зараз, щоб знати, що мій син живий. Що більше він од мене віддалявся, то дорогший ставав. Я й зараз бачу перед собою його голубі очі, яких не забуду й до смерти, бо і вмираючи шукатиму любови в них.

На станції тривожно гудів паровоз. Вокзал догоряв, полум'я не видно було, але над землею нависав і хитався чорний важкий дим. Поле спорожніло, бо вершники уже, мабуть, під'їздили до лісу.

На другий день Марфа, побачивши на листях краплі крови, знайшла у високій кропиві,мертвулюдину.Чоловік, як споткнувся об пеньок, так і лежав,сховавшись обличчям у траві.

У замку розмістилось багато німців. Барон, що довгий час не був у маєтку, теж приїхав.

— Це ви, батюшко?—сказав він, зустрівшись зі мною. Недобра посмішка кривила йому обличчя. Я насилу впізнав барона, так він постарів і змінився.—А ваш синок справдив надії! Може, ми, з ним таки побачимось...

У ті дні думка про сина особливо турбувала всіх нас. Марфа із самого ранку, нашвидку вмившись, припадала до вікна, що виходило на дорогу. Вона сиділа цілі години непорушно, як зачарована, і іноді злякано шепотіла:

— Ведуть...

Ці слова робили нас ще ближчими один одному. Ми були, як одна істота, бо думки у всіх були про Сергія. Навипередки, стовпившись у дверях, ми вибігали до паркану. Всі ми кожного разу боялись, що побачимо нашого Сергія. Ця вічна тривога одібрала од нас сон, ми забували про їжу і похожі були на людей, яким жити залишилось два-три дні.

Батьківська "любов—тягар, скинути її важче, ніж скелю в море. На щасливих людей, які щодня могли бачити своїх дітей, я не міг дивитись. Соромно було за свої сльози, що навертались на очі. Матушка, по-жіночому, запевняла мене, хоч сама і не вірила в свої слова, що синові і

серце давно вже ворони виклювали, що і вмер він, зарізаний страшними людьми. Вона крадькома носила до чужих церков "за здравіє" і молилась, не жаліючи поклонів.

Телеграфні стовпи без кінця тягли моторошну важку пісню. Вона вчувалась і в хаті, і в лісі, настирливо переказуючи жахливий зміст після того, як цілих два дні висів над роздоріжжям на стовпі труп. Одноманітне гудіння мене стало мучити ще дужче, бо я ніколи не забуду схиленої вперед голови, витягненого тіла, розу-тих, брудних і голих ніг, закам'янілих і чорних рук, що хитались повільно і тихо від вітру. Цей труп прибрали уночі якісь два незнайомих чоловіки. Я їм допомагав закопувати мерця, якому м'язи відставали від кісток.

... Годинник став, — його забули завести. Як тихі божевільні, захоплені якоюсь безглуздою думкою, ми сиділи, рахуючи постріли, що лунали по лісі. Раптом Марфа одірвалась од скла.

— Ведуть!..

З її вигляду я догадався... Коричнева шкура їй зблідла. Сердешна жінка трусила нам рукою, хотіла щось сказати, але тільки зідхнула.

— О, боже!

З гори, дорогою, що прорізала ліс, хитаючись, як п'яний, і спотикаючись об товсте коріння дубів, побите колесами, ішов Сергій. Руки було скручено назад і прип'ято до тіла вірьовками. Голова розпатлана, забруднена падолишнім листям і порохом сухих гілок, була подібна до понівеченого їжака. Розірвана чорна сорочка показувала подряпане плече. Все на нім було пошматовано, немов ціла зграя собак розривала одежу.

Ще здалеку він сонно й стомлено глянув на мене.

Жінки закричали. Вони разом вибігли за фіртку, хотіли кинутись до Сергія, але їх одтиснули коні. Тоді матушка схопилась за стремена крайнього салдата, який одштовхнув її ногою.

Далі пам'ять моя не зберегла нічого. Прокинувся я на вогкій траві. Наді мною посхилялись рідні обличчя Марфи і матушки. Люба щось пошепки казала до Марфи, коли я розплющив очі.

— Васю, тобі болить що?—спитала вона.

— Ні.—І тільки, коли я встав, то побачив, що я увесь у грязі. Біль у грудях не давав вільно зідхнути. Потім і Марфа, і матушка не раз згадували цю жахливу сцену.

— Я не знаю й досі, як ти зостався живий,—казала засмучена дружина.—Ми побачили тебе, обернувшись на твій крик, ніхто б тебе не впізнав. Мені серце захолонуло, коли я глянула на тебе: ти швидко біг до салдатів і махав дрючком. І для тебе тоді ми були чужі, бо ти одштовхнув і мене, і Марфу, коли ми стали тобі на дорозі. Рушниця одного салдата цілилась тобі просто в груди. І коли б не дорогий, не любий наш Сергій, ти б, Васю, впав би мертвий серед шляху, а я просила б зарубати себе шаблею... Ми б лежали на нашому тихому цвинтарі... Може, од могил би й сліду не зосталось, може, вони б зрівнялись із землею, поросли б лободою, рип'яхом, бо за ними, сиротами, нікому б було доглядати... Страшно й подумати!.. Яле наш Сергій кинувся, хоч руки йому, сердешному, як злодію якомусь, було зв'язано назад, і закричав на салдата: "Що ти робиш?" і салдат не вистрілив. Може, жорстоке серце його у цей час згадало батьків... Як Серьожа крикнув, ти ніби трохи опам'ятався, випустив з рук дрючок, потім розгублено оглянувся, а побачивши близько, зовсім близько, біля себе змарніле обличчя нашого сина, упав перед конем навколішки просив салдата: "Отпустіть його"... А вони по-нашому не розуміли. Тільки один із них все кричав "Марш" та все стріляв угору. Та тобі байдуже було... І от передній пустив скажену коняку просто на тебе. Ти впав на землю. Салдати поїхали, і тоді тільки ми підійшли до тебе. Лице було в тебе, як мертве: очі заплющені, запалі,

вуста безкровні... Удвох із Марфою взяли ми тебе на руки і віднесли під дуба. Сергій оглядався, аж поки дорога не сховалась за лісом...

Так щасливо я уник смерти. Але хіба вона страшна,

коли втрачено все? Я тоді не думав про себе. Що

"-#

буде з Сергієм? Його мабуть б'ють, знущаються з нього?

— Його повісять... Його повісять,—безтямно, не розуміючи, мабуть, і змісту цих слів, шепотіла матушка.

Голова мені горіла. Я обливався холодною водою, щоб остудити її.* До того ж нила спина: на ній гаки підков глибоко зірвали шкуру,—і тепер ще на тому місці трикутником біліють зморщені плями.

— Невже, справді, його повісять?—думав я.—Краще виколоти собі очі, накласти на себе руки, щоб не впізнати у трупі рідного сина!

Покищо був день, пливло по весняному озерному небі сонце, розсипаючи своє золото по меблі, по стомлених постатях, що сиділи, дивившись уперто в одну крапку і не бачивши нічого. Тоді мені здавалось, що сонце та радісний день не дасть їм убити мого сина,— але ночі, похмурої, холодної й темної, я боявся.

Високі білі вежі бованіли за лісом. "Там барон! Може, зараз перед ним син? Бігти! Бігти мерщій! Впасти навколішки, благати, шукати в серці чужому, хоч краплю батьківської любови,—в нього ж є діти".

Раптом у кущах акації хтось зашарудів. Я спочатку думав, що то вітер, але через хвилину почув незнайомий голос, що кликав мене.

Виглянувши, я побачив чоловіка у салдатській одежі, що сидів, скорчившись у кущах. Він перестав говорити, а тільки помахав пальцем, показуючи на ліс.

Далеко в глуші незнайомий став, з опаскою позираючи на кущі. Буває, коли не знать з чого, з першої хвилини віриш людині. Я пішов слідом за незнайомим, переконавшись, що вперше бачу його. Прудкі невеликі очі забігали по мені, ніби він звіряв чи справді викликано того, кого треба. Цей чоловік здавався зовсім маленьким. Якби не жорстка борідка та тоненькі вуси, можна було б з певністю сказати, що перед вами веселий шістнадцятилітній хлопчик: він жартує—засунув револьвера за пояс, в руки взяв важку рушницю, з якою не знає, що робити,—з нього і став справний вояка.

— Я Сергія... вашого сина, товариш...—промовив, він, ковтаючи слова. —Та Тиміш, може, чули?—Він дуже зрадів, коли я сказав, що впізнав його. У нього було щось важлизе до мене, бо він на хвилину змовк, мабуть, не знаючи з чого почати.—Шкода Сергія,—нарешті, промовив він. —Як він попався? Хотів, бачте, пробратись до вас, щоб узнати чи багато німців у замку... А може й не того, не знаю. Скажіть, чи вони вже виїхали?.. І от, не пощастило. А я йому і казав: "Не йди", серце чуло... — Він знову замовк. В нього слова не поспівали за думками.—Да... діла... Може, ви батюшко, шматочок хліба мені винесете... Я, той, три дні нічого не їв... І Сергій ваш теж голодав... Тут нас, у цім лісі, хвата,—ціла шайка... І до одного всі голодні, а покажись—прощай, браток! 1 тікати неможна,— нещастя ціле та й кінець! А де ж того хліба дістати, хто дасть його на таку ораву? Хотіли в гості до пана прийти, так патронів дуже невдосталь, розстріляли, тікаючи... Якби, хоч знати, де в їх патрони там, так напролом би пішли...

Мені так хотілося допомогти цьому хлопцеві, що я сказав:

— Я взнаю вам!

— Та що ви?.. От вам, батюшко, спасибі, так спасибі. Я тут чекатиму... тільки ви хлібця винесіть, не-забудьте!

У кімнаті я надяг новий підрясник. Пославши Марфу до Тимоша з хлібом, я пішов до замку. Мене вже не душили сльози,—я почував себе бадьоро і вірив у щось неможливе.

По двору гуляли кілька німців у касках і щось балакали по-своєму. Вся челядь була знову у повному зборі. Біля парадних дверей замку стояв старий лакей. Він, коли я хотів пройти, не пустив мене.

— Неможна!—сказав лакей.

Ми були з ним знайомі. Він був добрий дідок і розумів моє горе. Але зараз у барона відбувалась якась особливо важлива нарада.

— Так, я почекаю!

Лакей оповів, що пан в останні дні змінився, став лютий, і його, свого найстарішого слугу, вдарив сьогодні ні за що.

— Важко йому вгодити! Не вгадаєш, чого хоче панська ласка!

Я обережно випитав у старого, що вся зброя лежала у залі першого поверху.

Не встигли ми кінчити розмови, як задзвеніли остроги. Лакей випростався і витяг руки по швах, як військовий. Ішов барон. Він був блідий, стомлений, очі стали такі червоні, мабуть, після безсонних ночей. Голене обличчя дуже затяглося дрібними зморшками. Він не-вдоволено закусив губу, коли побачив мене.

— Вам чого?—швидко й сердито спитав він.

— Мій син...

— Знаю! Далі!

Я кинувся йому в ноги і обійняв руками м'які чоботи, але він сердито сіпнув мене за плече.

— Встаньте! З вашим сином у нас свої рахунки. Дякуйте бога, що вас ще й досі не займали. Ви розплодили таких нащадків, що їх мало засуджувати на смерть! Проклясти вам треба такого сина!

—Як же ж так? Рідну дитину?

Та барон більше зі мною не розмовляв. До ґанку підвели коня,—він легко скочив на нього, більше не глянувши на мене.

Заарештовані сиділи у панському льоху, що вхід його нагадував витворну альтанку. Біля східців вартовий, схиливши голову, безперестано ходив уперед і назад. Коли я хотів підійти до нього, він виставив на мене багнет.

— Син... Зоне... Майне іст... пустіть, чоловіче добрий.—Німець, мабуть, зрозумів, бо показав на долоні, що треба добути папірця. Яле я був і в коменданта, і в їхніх офіцерів,—усі вони терпляче вислухували мене через перекладача, та жоден із них не зважився написати такі, незначні для їх, слова.

Мукам людини є межа: горе, хоч і справжнє, не безкрайнє, сліз не вистачить оплакувати все життя! Обійнявшись удвох з матушкою, ми сумно втішали один одного і на часинку змовкали, але як тільки нам згадувався син, ми знову заливались слізьми. Марфа хотіла розвіяти наше горе, але сама насилу вимовляла слово, бо великі сльози падали з її очей на долівку, і розтавали там чорними плямами.

— Що робити?—в розпачі питали жінки.

При цій нагоді, я оповів їм про Тимоша, про якого після відмови барона забув зовсім.

— Так біжи ж, біжи швиденько!—прошепотіла матушка.

Та Тимошеві, напевно, обридло ждати, його не було на тім місці...

І коли б не щасливий випадок, то я б ніколи не побачив сина.

Був гарний весняний день. Земля парувала і передавала п'яному повітрю легке тремтіння. Під падалиш-нім листям ворушилась трава. Чути було, як росте дерево, як шумує молодий сік, як скидає липкий лист пелюстки бруньок, що падають, шарудять по лісі без кінця. Природа чекала великого свята і врочисто вбиралась.

Мої батьки передали мені чисту віру. Яле, хіба бог був мені дорогший за сина? Ні! Я тієї хвилини навіть зовсім не думав про бога. Я ніколи в житті не був байдужіший до віри. Коли б мені хто дав рушницю і сказав, що нею можна врятувати сина, хіба б я вагався... Рука б мені не здригнула вбити десятки людей, щоб побачити живим і радісним його.

Коли я сидів у самоті на пагорку і поринув у важкі думи, з дороги донісся цокіт коліс. Через хвилину почулись радісні вигуки і плач. Я встав і побачив надзвичайно довгу циганську валку. Велике було здивовання, коли моя пам'ять впізнала у деяких дядьках своїх селян. Спочатку не вірилось. Невже це вони?

Чому саме вони з(явились такого, тривожного для мене, дня? Першим їхав Сворінь, бо тільки у нього було таке руде волосся. Він, впустивши віжки, які ледве не замотались у колесо, стояв без шапки і жалібно стогнав, довго і шумно дихаючи. На широку бороду текли сльози. Жінки, захлинаючись, притискували до себе дітей. А ті, що їхали

ззаду, повибігали вперед, щоб глянути на високі вежі замку, за якими ховалася їхня батьківщина. Деякі хрестились, виявляючи цим свою радість.

— Здраствуйте, діти!

Ніхто не почув мого голосу... Тоді я побіг до них навпростець, кріз шипшину, і низько вклонився, знявши шапку.

— Простіть діти, простіть, любі!

Яле вони забули з радощів неправду. Ми обіймались, цілувались, немов настав Великдень.

— Еге... Постаріли, батюшко!

На мене дивились сотні очей з великою шаною. Вони бачили в мені найдорогше їм зараз у світі— частку їхньої вітчизни. Забулось усе погане, хоч усі вони були виснажені, худі й змарнілі. Я не впізнав здорового Микиту, що з десяток років тому міг понести, взявши в оберемок, два лантухи, повно набитих зерном. Хіба це стояв він переді мною? Хіба це той Микита, що запрягався у віз сам, коли приставала поганенька шкапина? Плечі тільки зостались однаково широкі, але одежа висіла, як на опудалі з паліччя. Щоки сходились одна з одною,—вони зовсім позападали і розтягли шкуру на високих вилицях.

— Що з тобою, Микито?

— Те й, що з усіма... Добре, що хоч землю рідну довелось побачити... Скільки людей ми кинули на тім

по

і £

проклятім Амурі, а скільки розгубили дорогою? Буде і тут вам, батюшко, робота.

Інші сумно посміхнулись. Яле й ці слова не затьмарили їхньої радости. Зацокотіли колеса, захитались брудні, запорошені, полотняні халабуди, напнені на возах, застукали ясла, скрині, прив'язані ззаду,—валка рушила. Підводи обминули замок, переїхали став і спинились на луках, над річкою, на тім самім місці, де стояло село.

— Отут же моя хата стояла... Отут хлів...—казав якийсь дядько, одшукавши місце свого дворища.

— Я вулиця як заросла!

Жінки біля річки мили казанки і набирали води, щоб варити вечерю. Подекуди позаймались вогники, і табір ожив: діти бігали, скакали, як коники,—їм було дуже весело, тільки тоді стихав їхній гамір, коли дядько гнав їх подалі од того возу, де лежав хворий, вкритий кожухами.

— Кінчилась циганська жисть, будь вона проклята! Покуштували куті-меду!—крикнув хтось,

У лісі зашуміли сокири і, як буря, звалився перший дуб. Всі забули про барона. Один я тільки думав про нього. Яле я нікому не насмілився сказати про пана, бо не хотілось руйнувати найкращі хвилини цих людей.

Ще сонце не зайшло, коли за кучугурами, в дорозі від цукроварні, показалось три вершки.

— Люди добрі, що то воно буде...—Крикнув хтось з натовпу, впізнавши в передньому барона.

— Пан, пан їде... Діти, що, мабуть, досі й не чули про нього, од одного цього шепотіння вчепились за материні спідниці. Всі вдивлялись у вершника, що його кінь збивав цілу хмару куряви і щораз ближче наближався до гурту селян.

Барон ударив острогами коня і швидко під'їхав до табору. Його здивували підійняті голоблі, коні, що паслись спутані, ці обірвані люди, обличчя яких він давно вже забув.

— Чого ви тут розташувались? Для циган є вигони по селах!— проказав він...

— Не добачаєш, прости на цім слові, пане. Не цигани ми, а селяни, що приїхали на свою землю.—Рішуче сказав Микита, що виступив наперед. Голова йому витяглась із вузького коміра куцини, а на жовтому чолі од напруження виступив великими краплями піт. Він не зводив очей з пана, що на хвилину зніяковів, не знаючи, що робити.

Настала мовчанка. Раптом барон струснувся на сідлі, ввесь несамовито засіпавсь і крикнув:

— Геть! Геть, за хвилину звідціль.

— Ні, пане, відціль ми не поїдемо!—тихо промовив Микита, стримуючи за вуздечку коня, що не міг встояти на місці.

— Прогнать їх!

Яле німці його не послухали,—їх було тільки двоє. Вони бачили, що дядьки поволі, спокійно один по одному почали здіймати голоблі. Один з них, щось сказав баронові, який на відповіді посміхнувся і повернув до замку коня.

— Бунти...—крикнув він, од'їхавши далеченько від табору.

Селяни посміхались.

— Ну, що взяв?

— Ми, брат, учені!

— Злякався?.. Так йому і припекло: геть та геть. Вони, щасливі із своєї перемоги, весело між собою

розмовляли, а на Микиту дивились усі, як на героя.

Яле він з цього повеселішав і, схиливши голову й заклавши назад руки, все ще стояв на тім самім місці, де здержував баронового коня. Один дід підійшов до мене.

— Як воно далі буде?—спитав він.

Старість не така наївна, як молодість: дід знав, ак може, і почував, що страшніше ще впереді. Коли я йому сказав, що в замку цілий загін німців, він зблід.

— За що ж така кара?

Нас оточила юрба. Я бачив, що того настрою, який всього хвилину тому назад примушував глузувати з пана, не залишилося й сліду. Мабуть, не одному хотілось якнайшвидше запрягти коня. Один молодий парубок вже одходив од гурту, сказавши, що йде глянуть на коней. Яле Сворінь сердито схопив за руку хлопця.

— Не смій одходить! Не обдуриш—тікати нічого! Як умирать, так усім. За чим же ми сюда їхали?

Парубок почервонів,—він, справді, надумав був тікати.

Багаття під казанками загасло. Було тихо. Всі сиділи мовчки чекаючи чогось страшного. Жінки щільніше кутались у кофти, притискаючи з важким зідхан-ням до грудей дітей. Сотні очей дивились в одну крапку— туди, де дорога до замку ховається за поворотом.

— Ой матінько моя!—крикнула раптом жінка.— Ідуть.

— Мовчать. Нічого лякатись. Стійте так, як стоєте! Починало вечоріти. Тіні до лісу стали довші і кінці

їхні впали на табір, як крила велетня птаха. Страшними здавались ті люди, що спускались на конях з гори,—вони нагадували щось невблагане. Крайки

списів хитались взад і вперед, як огники,—вони згасали зовсім, коли сонце впало за гору. Довга низка людей, у круглих шоломах, мовчки наближалась: стукіт зброї, клацання підків об сухий ґрунт чулось щоразу ясніше. Вже можна було роздивитись червоні обличчя німців, що несли на собі байдужість і невблаганність. За сто кроків от табору пролунав наказ спинитись,—і тоді наперед виїхав барон.

— Останній раз кажу: їдьте звідци.—Хоч це сказано зовсім тихо, але всі почули.

Суцільна лава вершників стояла непорушно, як пам'ятники, і коли б не бряжчання вуздечок, то кожний подумав би, що якийсь примхливий чарівник своїм словом обернув на камінь і коней і людей.

— Я кажу останній раз!—ще почувся, на цей раз трохи нетерплячий, голос.

Тоді наперед виступив Сворінь. Він низько, у пояс, уклонився і торкнувся рукою, в якій була стиснена шапка, самої землі. Інші теж познимали шапки, крім Микити, який сердито про себе бурмотів і

намагався ввесь час щось сказати вголос, але кожного разу його спиняв сусіда.

— Я ти чого не скидаєш шапки?—спитав у нього барон.

— Холодно, пане!—Хоч хвилина була дуже тривожна, проте, через цю відповідь всі обличчя посміхнулись.

Сворінь, бачачи, що знову пан нахмурив брови, промовив:

— Та він у нас, пане, трохи не при собі...

— Брешеш!—крикнув Микита щосили і кинувся б чи на пана, чи на Свореня, коли б десятки рук не втримали його високу постать на місці.

— Паночку!—прокричав Сворінь, щоб заглушити ті лайливі слова, які викидав одне за одним Микита.— Дозволь нам на цій землі оселитись!— Він повернув кудлату голову до натовпу і ще голосніше проказав:— Люди добрі, просіть, просіть їхньої милости!

— Кого просити!—гукнув Микита,—За віщо? За своє рідне? Надівай шапки.

Всі обернулись на його голос.

— Що ти робиш?—сказав хтось у натовпі.

Кінь баронів зірвався з місця і плигнув просто в натовп, розрізавши його на дві частини. Я догадався, що з паном трапився припадок гніву,— а це найстрашніше, що в нього бувало. Одного разу він вибив лакейові два зуби, які той виплюнув з кров'ю. Барон рвучко спинив коня біля Микити. Ми почули, як у повітрі просвистів нагай, скосивши (принаймні мені так здалося} Микиту. Нещасний дядько завив, як на смерть

скалічена собака.Смерть од такого удару—звичайна річ, бо рідко хто витримає дотик олива, зашитого в свинячу шкуру. Яле не встиг ніхто пожаліти Микиту, як він махнув величезною довгою палицею, ледве не збивши тих, що стояли біля нього. Щось хруснуло,—це чули всі. Зляканий кінь підскочив і понісся далі на луки. Ноги барона зав'язли в стременах. Він волочився по землі, голова йому підскакувала, як важка гиря, і стукала об голоблі, коли кінь пробігав через табір. Люди кинулись урозтіч. Жінки брали на руки дітей, спотикались, уставали і знову бігли. Залунала команда офіцерів. Я думав, що навздогін зірветься увесь загін, але виїхало наперед тільки три салдати.

— Марш!— крикнув один із них Микиті, що залишився сам серед луків. Він подивився байдуже на салдатів, випустив голоблю, ще досі ще була в руках, і поволі пішов до замку.

На моїх очах його ніхто не бив. Може, це сталось •через те, що обличчя йому було зовсім розбито: із щок, немов бритвою розрізаних, текла густа кров на бороду, яка так намокла, що залишала на світлій куцині чорно-червону широку пляму. Він ледве йшов.

Загін рушив. Од нього відділилися ще три чоловіки, мабуть, шукати мертвого барона. Зійшли зорі, виразніше в далечині на горі забіліли високі вежі, де якісь .дві години тому жив барон, на обрії позаймались огні, напевне, по економіях,—настав вечір, народжений ласкавою весною. Мені чомусь пригадались, чуті од свого батька, оповідання про поворот чумаків із Криму... стомлені воли ледве посуваються вперед, роги оздоблені шумихою,—не роги, а місяці, що попадали з неба, а надзвичайне сонце просіває золото крізь пилюгу, збиту валкою, облямовує обличчя... Скриплять колеса, вільця... Радісний плач та пісні дарує ніби сама земля...

Минуле, може, і прекрасне тому, що далеке!

Яка ріжниця між тим, що я бачив, і тим, що уявляв! Дійсність не має тієї привабливости, що мрії...

У цій лагідній тиші пролунали майже заразом три постріли.

— Вічна пам'ять!—прошепотів сумно я, уявивши останні хвилини життя гордого Микити... Але за цими пострілами посипались іще,—їх було безліч і всі вони чулись од замку. Загін салдатів, що ще навіть не доїхав і до дороги, полетів ускач на гору. Я не йняв віри тому, що чув. Невже там бій?

— Сину! Любий!

У моїх очах встала постать Тимоша, який мабуть, скориставшись з нагоди, напав із своїми голодними товаришами на замок.

Йшлось так легко, ніби я був не кволий дід, а молодий, повний сили, юнак. Тільки за ставком, на узгір'ї спинився. Внизу, на луках, знову несміливо заблимали багаття, а біля них заметушились чорні постаті. У лісі ржали спутані коні... Я біля замку все ще точилась стрілянина.

Вдома, куди я нарешті дібрався, коли все змовкло навколо, мені матушка гордо й мовчки показали при світлі лямпи сірий шматок брудного паперу, що валявся у нас під вікном. Найшовши окуляри, я прочитав нашвидку написані слова "Я зовсім здоровий і дуже вас люблю". —Це був перший і останній синів лист.

Замок опустів. Стомлені люди з рушницями знаходили там притулок на ніч на дві, і йшли кудись далі. Вся панська прислуга розбіглась якось непомітно, як таргани од світла. Іноді можна було ходити цілий день в маєтку і не зустріти людини. На стежах у грязі валялись, оздоблені золотом книжки: німецькі, французькі, але їх ніхто не тямив читати, тому палітурки з них вішали в хатах замість картин, а грубим папером

розтоплювали зимовими вечорами в грубах. Він горів весело, як суха сосна.

Село, що поставило на старім місці хати без стріх, байдуже було до свого старого і обридливого гостя—смерти. Кладовище вспухало новими могилами,—їх там тепер так багато, що, мабуть, коли помру і я, то не знайду місця.

До мене раз або й кілька разів на тиждень прибіжить якийсь босоногий хлопчик і, витерши носа, скаже, дивлячись кудись набік:

— Вас там кличуть... дядько померли...

1 ніхто не плаче, навіть жінки... Падають на соснові дошки сухі грудки, труна стугонить, немов вона зовсім порожня,—і ті кілька чоловіка, що прийшли на кладовище, нишком позіхають, бо їм обридло це місце, ями, голос унтер-офіцера, Микити Івановича, що ліниво в ніс тягне "вічну пам'ять". Тільки одна Вустя завжди сякається та хлипає, витираючись рукавом.

— Бовм... бовм...

Повітря тремтить, розкочуючи далеко легкі хвилі. Кожен удар важко б'є в уха. Часто мені здається, що дзвін ось-ось одірветься, впаде з балки з важким стуком на поміст і трісне, як справжній самогубець.

Важко з'ясувати, що саме сталось зо мною в цей час. Мене охопила спрага і ввійти в самого себе, щоб нікого не бачити, і тікати геть, бо я починав боятися своїх очей, які мені привижались жахливо і вдень і вночі. Марфа й матушка шиють кофти,—вони, як сестри,—а л пробую покопати: беру лопату, йду на город, а потім забуваю, за чим прийшов... Держак стирчить, поки не прийме його хтось із жінок. Мене вони жаліють, ніби я каліка. Може, сум за сином так жорстоко руйнує моє тіло, а, може, старість, що прокрадається нечутно й сміливо, забирає рештки здоров'я,

даруючи взамін нічниці, хвороби, з яких одна звіє мене із землі навіки, як непотрібне сміття.

За довгі роки жодної звістки я не мав про сина,— він, справді, для мене вмер. В бога я просив зберегти йому здоров'я, у селян, що їздили до міста або на станцію, я питав, чи вони не бачили його, а вдома мене мучили балачки жінок, зрошені сльозами.

Такий душевний стан вимучив мене остаточно: я не міг зійти на дзвіницю і обличчя мені стало, як у тих святих, що їх малювали на старовинних іконах. Восени, однієї ночі мене збудив, бо мені здавалось, що я спав, обережний стук у сінечні двері. Хто міг стукати? Кожне нез'ясниме явище в моїх очах мало присутність сина... Це він, сердешний, стомлений, голодний, роздягнений, вернувся до батьківської хати і зомліває під, негостинно зачиненими, дверима. Може, за ним женуться вороги, які шукають радости в його смерті... Я скочив з постелі, збудив матушку—вона відразу прокинулась, незадово-лено протираючи собі очі.

— Вставай, Любо!

— Що тобі?

— І тобі не сором. Де твоє серце?—В матері серце віщує, а ти спиш, як убита... Хіба ти не чуєш стуку?.. Серьожа!

— Який стук? Зараз тихо... Зовсім тихо.—Крім недовір'я до моїх слів, в її голосі почувалась боязнь за мій розум. Це мене обурила.

— Ти, прости мене, Любо, але ти на старості літ стала зовсім глуха.

— Ти жартуєш, Васю... Лягай спати.

— Хіба тепер до жартів?.. Швидше накидай ковдру. Він, мабуть, замерз досі: на дворі такий холод...

Нарешті, вона повірила і, натикаючись на стільці, побігла за мною взяти каганця. Метушливі і зворушені ми підійшли до дверей. Руки тремтіли і не попадали на засув.

— Хто там?—Спитав я і мені в ухав заздалегідь ЕЖЄ лунала відповідь: "Це я, Серьожа!".

Коли ми відчинили двері, нас ледве не збив з ніг злий вітер. Ми прислухались до тиші, вдивляючись у ніч, але ніде нікого не було. Хмари, низькі й грізні, рвались на клоччя, щоразу кидаючи темні тіні на церкву і кла-

довище. Сухе листя билося, як метелики, об наші обличчя. Каганець погас, матушка, сердита на мене, пішла в хату, а я довго ще стояв, все в надії почути кроки.

Не раз зо мною траплялись такі страшні і нез'яс нимі для мене вчування. Яле потім я виходив вже сам і ні разу мені не спало на думку, що, може, це стукає моє власне серце.

... Ми збідніли. Прядок нікому не треба було, варстат припав пилом і, кінець-кінцем, його довелось винести в чулан. Підрясники порвались. Я часто надівав ще цілу матушчину кофту. Яле просити милостині, ходити з костуром, щоб одганяти ним собак,—хіба я на це міг зважитись?.. Коли у нас зосталося всього півпаляниці цвілого хліба, матушка сказала:

— Невже ти думаєш, що нам манна з неба впаде?.. Чого ти сидиш, немов тобі одібрало руки й ноги? Чом ти й досі не пішов до Микити Ивановича: він же титар...

І на другий день я йшов на село з порожнім мішком під пахвою, який взяв для борошна. Вже і дощі розмили те місце, де стояла землянка шевця. Край села тепер біліла чепурна хата з великими, не по-селянському зробленими, вікнами. Микита Иванович розбагатій. Сталось це зовсім випадково. Коли німці, злякані пострілами, кинулись урозтіч з маєтку, забувши про своє добро, він перший догадався забрати пізно вночі витяжки, що лежали в панській коморі. Коли вранці селяни схотіли поживитись, то побачили розбитий замок на дверях, а в самій коморі темні плями на тих місцях, де лежала шкура, та в кутках—розруйновані мишачі гнізда. Попервах ніхто не міг подумати на Микиту Ивановича, бо ніщо не змінилось у його поведінці: у свята, як і раніше, він надівав салдатський синій мундир з Георгієм і підспівував на криласі. Тільки через півроку, коли мало не всі забули про таємну пропажу, він почав шити чоботи, продаючи їх за хліб. Теслі збудували йому хату, найкращу в селі... Він сидів біля вікна, на сонці, пихкаючи за роботою люлькою. Микита Иванович сам собі варив страву, сам прибирав у кімнаті і дуже не любив, коли сторонні з цікавости обнюхували його кімнату. На Великдень та Різдво до нього приходила смажити ковбаси та пекти паски Вустя. Всі радили його женитись і кожна удова, найвродливіша й най-багатша, вийшла б за нього. Але він і в шістдесят років волів залишатись парубком.

Ще було зовсім рано: сонце не сходило, коли я постукав у нові, обмазані замазкою, двері. Ніхто не відповідав. "Міцно спить хазяїн,— подумав я і ще сильніше засіпав дверима. Якийсь незадоволений бурмотливий голос вилаявся із середини. Але ніхто не йшов одчиняти. Коли я ударив кулаком, то крізь двері донеслись уривки якоїсь сварки. Якась жінка щохвилини кричала дужче. Згодом в її лайці я розчув ті безглузді слова, яких вживала тільки Вустя. Микита Иванович, мабуть, жінку бив, бо раз-у-раз лайка припинялась і чулось важке хлипання.

— Геть!

Я думав спочатку, що це на мене, і дуже образившись, хотів піти назад, додому, та двері відчинились і з них виглянуло заспане, набрякле

обличчя Микити Івановича. Він примружив опухлі очі і крикнув, не побачивши мене:

— Який там біс спозаранку людям виспатися не дає?

— Це я... до вас із просьбою...

Мій голос, мабуть, був найнебажаніший хазяїнові в цей момент. Він не знав навіть, що сказати.

— Борошна хотів у вас позичити!

Двері одчинились зовсім і я побачив порожню кімнату з нефарбованою підлогою, на якій валявся кожух і подушки, звалені з лави. Вустя, що сиділа на них, скорчившись, підвела голову і крізь сльози посміхнулась, глянувши на мене. До Різдва було далеко, а до Великодня ще далі—що б робила тут Вустя. Я глянув на Микиту Івановича,—він, мабуть, зрозумів мій мовчазний погляд, бо заговорив перший:

— Вона, батюшко, захворіла трохи... Ну, звісно, сирота—хто їй дасть притулок?.. Так я ото і взяв її до себе, ближня ж вона мені.

Вустя, яка напружено вслухалась у розмову, раптом випросталась, хоч і була в самій сорочці.

— Ви, батюшко, йому не вірте,—забалакала вона,—він часто кличе мене ночувати... І б'є... Сьогодні, коли почув, що ви стукаєте, ударив мене потягом: і зараз дуже болить

— Замовч!..

За цими словами Микита Иванович підбіг до баби і почав її бити щосили кулаками.

— Ви б її не били...—сказав я, легенько взявши за руки хазяїна.

— А ти не втручайся!.. За борошном прийшов?! Злидні чортові! Вроді старців такі попи, як ти.

Я ніколи не сподівався од завжди ввічливого, чем-ного і статечного Микити Ивановича такої лайки.

— Ви не маєте права так казати... За Вустю заступаюсь, бо вона дурне, нерозумне створіння... А борошна не хочете дати, так це діло ваше...Я собі піду.

— Так собі й підеш? А потім усім розляпаєш, що от, мовляв, який титар той у мене... Брехні розпускатимеш... Я ж кажу, що вона хвора. Хто краще знає: я чи вона? Ви ж сами кажете, що вона дурна, а мені не вірите.

— Я нічого не знаю. Кожен живе, як хоче... Я прийшов тільки за борошном.

— Геть, хитра иродова душа!

Звичайно, я пішов. А в хаті плакала Вустя, яку знову став бити Микита Иванович.

Так я нажив собі ворога. Я давно тієї думки, що багатство псує людей і дає їм право незаслужено ображати інших.

Того разу борошна достала в якоїсь своєї родички Марфа, а потім у замку одкрився санаторій, який несподівано дав мені заробіток. Я їздив на станцію, то з пасажирами, то за всякими продуктами,—тоді з мене став добрий хурщик, спочатку всім було чудно, що піп хурщикує, але поволі звиклись. Та й ніяк я не був похожий на священика в той час, поганеньку кіску свою, що одна тільки нагадувала про мій сан, я ховав

під заячу шапку,—а хто б сторонній відрізнив мене, одягненого в кожух, рукавиці, з башликом на шиї, од тих дядьків, що йдуть взимку біля своїх саней.

Коли б не одкрився в замку санаторій, може б, моє життя і кінчилось так звичайно, як почалось. Я сам ніколи не цікавився своїм майбутнім, бо думки про сина заглином дозвілля,—але коли б мені самому довелось вгадати його, я б помилився.

— Васю, ти б взявся за щось, за якусь роботу абощо, а то і на виду змарнів ти, і забалакуватись став,— так тобі недовго й збожеволіти.— Сказала матушка. Вона нишком, без мого дозволу, ходила до лікаря, турбуючись про моє здоров'я.

— А що тобі сказали в лікарні?—спитав я відверто, бо мені самому хотілось стати іншим.—Невже ти думаєш, що в моїй голові не все гаразд?

— Що ти, бог з тобою!—замахала вона руками.

Один з трьох червоноармійців, які довгий час стояли в нас, полюбив мене, і. від'їжджаючи, подарував матушці ватянку, а мені стару рушницю.

— Даремно ви даєте мені зброю!—сказав я.

— Хіба це зброя?., з неї й зайця не вб'єш...—посміхнувся він.

— Однаково мені не можна полювати.

— Ну, тоді продасте.

Рушниця зосталась у нас. Довго вона лежала в чулані, непотрібна нікому. Яле восени я про неї згадав... У наших лісах дуже багато всякої дичини, але щоб бити її, треба добре знати місця, а хто ж краще за мене

їх знав? У випадковій розмові санаторійний лікар похвалився, що він би з охотою купував куріпок і за кожну платив би добрі гроші. Тоді я, забувши про заборону полювання для священиків, став мисливцем. Увечері я йшов до замку з убитою за день птицею. Лікарева жінка дуже хвалила м'ясо куріпок, але я жодного разу не насмілився покуштувати його, бо був би злочин—розкошувати в злиднях. Лікар, крім грошей, давав мені ще і старі, непотрібні йому, газети, як і ми з матушкою прочитували, при світлі каганця, од пер шого до останнього рядка.

Мій ворог, Микита Иванович, розносив про мене найгірші чутки. Нової влади він не любив і вважав негідним християнина тримати в руках ту газету, де боло б щось безбожне. Доноси, підписані його іменем, читав дуже часто благочинний, що надсилав до мене суворі листи. Яле полювання мене захопило, а в газетах я надіявся щось знайти про сина, і моє передчуття мене не обдурило.

— На, Любо, читай...—сказав я раз увечері дружині, передаючи їй разом з газетою окуляри. Я намагався сказати це якозмога байдужіше, хоч голос і зрадив мене. Вона здивовано одірвала очі від шитва. Схвильовано я стежив за нею: ось вона поклала голку, надіває окуляри, бере газету і довго шукає в ній чогось особливого. Тоді я, щоб не мучити її, показую пальцем на дрібно надруковане місце.

"Райпарком,—починає по складах, як дитина в сільській школі, матушка.—Чудні які слова, Васю! До чого ж тут рай?... викликає на четвер Сергія...

Хвилину вона мовчки дивиться на мене, потім газета випадає їй з рук. Вії моргають крізь окуляри і права рука Любина шукає хустку. Я я встаю і дарую їй той поцілунок, шо десятків три літ тому був би для неї цілою мрією.

— Он, бачиш, він і живий,—здивовано каже вона, ніби я давно в своїй пам'яті поховав сина.—Давай напишемо йому листа!

Того ж вечора я одшукав ручку і почистив об волосся перо, щоб легко можна було розібрати написане. Матушка удавала з себе сувору й ображену матір. Вона казала, що коли б прийшов син, вона зустріла б його холодно, докоряючи йому за ті страждання, які витерпіли ми за його відсутність. Яле я знаю, що якби справді настала така щаслива хвилина, то вона забула б всі ті думки, які складала, щоб одурити саму себе, і, не витримавши сліз, перша б кинулась йому на шию.

На станції я розпрощався з довгим нашим листом, опустивши його в скриньку. Ми сподівались одержати відповідь через два тижні. Минули вони, настав призначений день, в який ми поклали собі чекати ще стільки ж.

— Я думаю, що лист згубився! Знаєш, яка тепер пошта!—сказала матушка.

Коли лист наш не дійшов, значить пошта, справді була несправна,— ми написали другого, ще довшого й палкішого.

— Хтось мені говорив,—сказав на цей раз я, коли знову ми не одержали відповіді,—що там у них у місті в кожного стоїть під столом особливий кошик для таких листів... Як, скажемо, прийшов такий лист, так зараз його на шматки і під $тіл!

— Який ти жорстокий!—зідхнула матушка. Більше ми не писали листів. Незрозумілу мовчанку

матушка пояснювала тим, що син не має часу в далекім місті. Д я, довго криючись із своєю думкою, сказав нарешті:

— Любо! Такі, як Сергій, не повинні визнавати, шанувати й любити батьків, коли вони в них попи... Релігія—опіум, матушко, а я йому—ворог!

Коли я починав, хоч і жартівливо міркувати про це, матушка відходила од мене. Вона ніяк не хотіла погодитись зі мною, бо Сергій був для неї тільки син.

Ллє для мене ця випадкова думка не пройшла без сліду. Невже син правий?.. І дарма, що я ще вірив тоді в бога, мені хотілось, щоб помилився я, а не син. Я переніс із церкви додому старі, в щкуряних палітурках, книжки, а з замку я брав ще інші, де ганьбилось віру— од того, що я читав і перші і другі разом, у голові ставав все більший туман. Я відпочивав за геніяльно-поетичними псальмами і сміявся, коли мені до рук попала нова біблія. Я навіть спробував читати уривки з тієї чудної книги матушці.

— Васю, що ти читаєш?—скрикнула вона.—Уже гріх і сором од того, що ти торкнувся до цієї безбожної книжки.

І того дня перед сном у мене не було бажання молитись. Та вплив цих веселих оповідань зниказдуже швидко. Через кілька день я знову ставав вірним, каявся, ходив вночі до церкви просити прощення, чекаючи в завтрішнім дні страшної кари Содома і Гомори.

— Господи! Прости мене, раба нерозумного!—молився я. Книжки, взяті з санаторія, я повертав із страхом. Вони пекли мені руки і в той час ніхто б не примусив мене переказати їхній зміст. Неділями я надхненно і суворо творив молитви: церковні одправи, проказані мною, оживали, кожне слово набирало нового змісту. Підчас казань, які складались у моїй голові безсонними довгими ночами, люди плакали, бо страшний суд їх дужче лякав, ніж мене.

Після піднесення йшов спад. Сили зникали. Я раптом ставав стомлений і виснажений. У те, що я казав напередодні, знову не вірилось. Мене знову здивовано зустрічав бібліотекар:

— Чому це ви так довго не приходили?

Я я, прийшовши од нього, запирався сам у кімнаті.

— Може, тобі, Васю, голова болить? Ляж, відпочинь!стурбовано казала матушка.

Нишком вона проклинала книжки і таємно від мене одсилала їх Марфою назад.

— Ти їх не читай, хай їм всячина!

Коли б я і збожеволів тоді, в тім нічого не було б дивного. Страшно почувати, що все життя помилявся, а ще страшніше чекати з дня на день кари за свої сумніви!

Руки стали прозорі, в них не зосталось і краплини крови, ноги не слухались, у вухах до болю шуміло і через цей шум я ледве розчував те, що мені кричали.

— Далі так не можна!—сказав я сам собі.—Час оновитись або стати тим, чим був раніше. Кінецькінцем, може, зрікшись сану і втративши бога, я придбаю сина?

Мрії про сумісне життя із Сергієм полегшували мені страждання. Я брав з комоду його портрет і уявляв, як звеселіє його обличчя, коли він довідається про мою жертву.

— Я тебе так люблю, любий сину, що сам уб'ю себе заради тебе!

Ллє легше було мучитись, ніж зважитись. Вільних днів я заходив подалі в ліс, щоб зостатись насамоті.

— Батюшко!—раз покликав хтось весело мене.

Я обернувся. Коло мене спинився віз, а з нього легко вискочив невисокий чоловік. Попервах я не впізнав його, але пильніше роздивившись, я, нарешті, догадався, що переді мною стоїть Тиміш. Він узяв мене, як друга, за руку і, наказавши дядькові їхати, пішов зі мною по дорозі.

— Ви щось змарніли здорово... За синком, мабуть, скучаєте?.. Він і мені щось перестав писати.

— А ви хіба не вкупі?

— Я вже другий рік на селі... А що це на вас ні підрясника, ні хреста?.. Може, ви вже не піп?

— Злидні... ні ввіщо вдягтись...

— А я думав, що ви вільний громадянин,—сумно посміхнувшись промовив він.—По правді кажучи, я на вашому місці давно б кинув оту вашу церкву. На міститься в голові: син комуніст, а батько піп—трохи чудно...

Віз виїхав на гору і Тиміш уже прощався зі мною. Тоді я затримав його й сказав:

— Син мені не відповідає на листи зовсім... Так я вас попрошу, коли ви писатимете до нього, то не забудьте сказати, що я одрікаюсь од бога.

— Оце правильно! Так і напишу, що в тебе, Сергію, не батько, а золото!—Він весело захитав мені головою і щосили стиснув руку.

В суботу матушка назбирала на соснах живиці, бо' на ладан давно вже грошей не було. Нею і була набита кадильниця, що курилась тонкими голубими струкмами пахощів, коли я ввійшов у неділю до вівтаря. Микита Иванович гордо переходив од ікони до підсвічника, де

запалював свічки та лямпадки, навмисне гулко стукаючи залізними підборами. У притвір крізь двері вітер кидав сухе шершаве листя. Баби куняли,—голови їхні, запнені хустками, хитались, коли вони покашлювали.

Цей день нічим не відрізнявся од минулих неділь, коли я завжди з тремтінням у серці, починав одправу. Сьогодні прийшли всі ті, що з давніх-давен вважали своїм обов'язком бути в церкві. Я підійшов був до ризниці, бо несвідомо рука, зучена за десятки літ до цього жесту, протяглась за ризою. Раніше я підходив до ікони Ісуса Христа творити молитву, але тепер, замість суворих очей я бачив тільки жовтувату фарбу, і ікона здалась мені погано намальованою картиною. Не було тих думок, що примушують падати навколюшки.

— Батюшко, пора починати...

У вівтар нечутно ввійшов Микита Иванович.

— Я зараз.

Ллє сказавши й це, я не наважився вийти за врата. Я навмисне заглядав у вікно, переставляв дароносицю, хрест, світильник,— ніби зараз не можна було обійтися без цього.

— Васю, іди вже!

Це сказала матушка. Вона стояла найближче, біля блискучого підсвічника, у чорній сукні, яку вдягала тільки у свята... виснажена і стара, як і селянки.

Кожен чекав, що я скажу "Благословен бог"... ї вийду з хрестом у руках і в епітрахілі за врата.

Без ризи, в зашкарублім кожусі, який я носив щодня, я вийшов із вівтаря. Усі прокинулись од того байдужого стану, що буває в церкві. Щось надзвичайне пробігло по обличчям, всі голови підвелись і повернулись до мене. Баби зашептали. Мій ворог, Микита Иванович, підійшов ближче і сміливо закрутив собі вуса. Очі йому стали такі блискучі й мертві, як і ґудзики на мундирі.

— Дорогі мої!—важко було навіть мені самому пізнати свій голос.— Тридцять років я щонеділі з'являвся з вівтаря в облаченії з хрестом... Яле хіба це допомогло спинити лихоманку... Хіба ваші діти, жінки, чоловіки та батьки не померли? Кому ми молились, хто скаже з вас?—Кому?.. Однині я вам не пастир. Однині... я од-мовляюсь од свого сану і... одрікаюсь од бога.

Останнє слово примусило всіх більше розплющити очі. Матушка застогнала і схилилась на блискучий підсвічник.

— Васю!..—прошепотіла вона.—Щ° ти робиш? На-зіщо це?

Легкий шум пронісся по церкві. Голови нахилились одна до одної, а Микита Иванович, злісно посміхнувшись, обернувся до натовпу.

— Брати-християни, ви чуєте?—крикнув він. Руді брови йому сіпнулися, а очі в цей момент стали якісь порожні й дикі.

Моторошна тиша, що буває тільки серед вогких мурів у церкві, настала на хвилину. Ґратчасті вікна пропускали вузькі косі смуги радісного сонця. Чорна нитка копоті із лямпадки крутилась перед моїми очима, і я за нею СТЄЖИЕ, щоб не бачити людей.

— Я вас зібрав, щоб сказати вам цю новину..-бажаю вам, щоб і ви просвітліли, як моя душа... Сьогоднішній день очистив мене перед самим собою!.. Простіть, любі!.. Амінь...

Я ніколи не почував себе так легко. Здавалось, що треба тільки махнути руками, щоб стати птахом.

Хтось захлипав. Я побачив Вустю, що плакала, сховавши голову в широких червоних руках.

— Держи, запроданче, одвіт перед богом... Анахтема тобі, кончений чоловіче!.. Брати-християни: антихрист перед вами.

Микита Иванович замахав рукою і з кожним словом ближче підходив до мене. В церкві зчинився галас. Баби міцним кільцем оточили мене, ніби боялись, що я втечу.

— Що ж ти мовчиш? Сатана тобі на вуста печать поклав чи що?

Крізь гамір я почув сухий сміх Микити Ивановича. Як раптом може змінитися чоловік! Хвилин дві тому ці люди стояли побожні, чемні, спокійні, а тепер очі їм розпливлись, як масні плями, вони щось кричали, мабуть, загрожуючи мені. Я не міг одірвати погляду од однієї сивої баби, що витягла голову наперед і стукала об поміст кійком. Моя свідомість ліниво сприймала тег що коїлось біля мене. Я не почув пер шого удару, бо болю не було, хоч до вух мені донісся переляканий зойк матушки. Потім вікна, люди, ікони, ясна пляма одчинених дверей,—все захиталося, і мені здалося, що я зомліваю і поволі хилюся на східці. Якось мимо волі я зашепотів:

— Бийте, вбивайте.

Я чув, як голос мені знесилюється, але не пам'ятаю, коли він замовк.

— Живий?

Це сказано тихо й далеко. Скрізь—тиша... Я не знаю, кого і про віщо питають. Хтось узяв мене за руку і, протримавши її деякий час, промовив на цей раз веселіше:—Здається живий.

... Очей я не розплющую; боюся навіть скрикнути, коли мене кладуть на щось м'яке і, колишучи, несуть ІНЄВІДОМО куди.

Вікно завішено зверху донизу, щоб чужі очі не заглядали в кімнату. В кутку, де були ікони,—порожні цвяхи та павутиння. Матушка всі образи перенесла до кухні і там із Марфою б'є важкі поклони, заливаючи кімнати шепотом, зідханнями, що загойдують мене, як колискова пісня. Я остриг собі волосся і став дуже чудний: сивизни не видно майже, голова зробилась мала, а постать, як у хлопчика.

Синяки та сліди од гострих нігтів поволі зникають,— сам на собі я переконуюсь в живучості людини. Яле мені ніяк не хочеться жити: я не дякую Вусті, що, вибігши з церкви, своїм криком покликала людей із санаторія, які і врятували мене. З села приїздив міліціонер, питав, хто саме мене бив, але я сказав, що нічого не пам'ятаю.. Проте, плями моєї крови і досі чорніють перед вівтарем на плитах.

Я довго хворів і, видужавши, соромився виходити з хати. Шапка налізала на самі вуха, вона лоскотала шкуру так неприємно, що я запинав голову хусткою. Діти з реготом злазили на призьбу і тікали, коли я ставав, старі селяни ховали посмішку в густих вусах і одверталися, щоб не так образити, баби показували на мене пальцями, ніби я мав дві голови.

Церква стоїть порожня і самотня між хрестами цвинтаря. Через голу паперть вітер несе стовпи сніжа-ного пороху і на східцях можна у сухому розсипча-стому снігові провалитись з головою. Цілий місяць не ступала нічия нога на камінь плит, бо ключ у мене, а я все чекав, поки приїде благочинний.

Коли проторувалась санна дорога, отець Мегейда приїхав до мене. Жодного разу матушка не зустрічала його з такою надією.

Притулившись вустами до його червоної й чистої руки, вона разом з поцілунком загубила йому на шкуру й кілька сліз.

Вона не знала, чим догодити йому: розвісила біля груби важкий кожух із лисячого хутра, поставила стільця біля самої груби і дивилась з любов'ю навіть на той сніг, що стікав талою водою на підлогу з чобіт благочинного.

Гість вийняв портсигар і запропонував узяти мені папіросу. Це для мене дуже велика спокуса була, бо я забув і смак гарного тютюну. Проте, я навмисне вийняв засмальцьованого старого кисета і скрутив з газетного паперу товсту цигарку.

— Ви, бува не сердитесь на мене, отче Василіє, дозвольте мені по-старому вас називати, я ж розумію все... Чи скоро ви виїздитимете?

— Як? Куди?—злякалась матушка.

— Ну, й хитрі ж ви, прости господи!—сказав, потираючи руки, благочинний.—Що ви криєтесь од мене, хіба я в газету напишу про це чи що? Це ж для кожного ясно! Ваш син, якщо вірити чуткам, добре пристроївся... Я думаю, що вам краще в нього житиметься, ніж тут. Яле комуністові із священиком в одній хаті якось незручно, і, на мою думку, ви зробили цілком правильно...

Од несподіванки я не знав, що сказати. Благочинний примружив насмішкувато очі, наполовину сховавши їх під білими широкими бровами.

— Ви сина не чіпайте! — насилу витиснув я із себе.

— Мені до вашого сина байдуже... Дивно тільки, що в той час, коли віра набирає сили, ви проміняли вічне блаженство на ті два-три роки розкошів, які ви думаєте прижити з сином.

— Ніколи я не буду жити в сина!

— Ну, тоді це зовсім безумний вчинок: ви скінчите свої дні між божевільними, бо хіба людина при здоровій пам'яті зважилась би на це.

Він не хвилювався, кожне слово в нього було спокійніше навіть за його обличчя, на якім ледве ворушились вуста.

Він сидів, як вдома, нікого не соромлячись і ні до кого не звертаючись, ніби балакав сам із собою. Матушка посміхалась і часом зиркала на мене, ніби кажучи: "Яга, я ж казала"...

— Правду сказати, я ніколи не був високої думки про вас, як про пастиря. Ви полювали! Ви, священик, виховали сина, який їздив забирати із храмів золото та срібло... Скажіть, чи ви подумали про кару, якої собі заслужили? Прочитайте апокаліпсіс, вам волосся стане догори. Ви обіллєте сторінки цієї священної книги слізьми покаяння. Тінь всадника пронесеться над вами, віщуючи про те страшне майбутнє, що вас чекає... У цей час, коли ми—мученики, ви наважилися зректися вічного блаженства.

— Нате вам ключі і цю книгу про реманент...— сказав нетерпляче я, щоб збити йому красномовність.

— Хіба ви, Справді одреклись назавжди?.. Я знаю, що в людей бувають тимчасові припадки, після яких розум хній знову світлює, хіба ви...

Мені огидливою здавалась і часта, як сніг, борода, яку він перебирав увесь час, і апостольські кучері, за-чісані назад, і оксамитовий, певний

голос, який зачаровував матушку і Марфу, що з побожністю дивилась на благочинного. Далі я не міг мовчати.

— Ви, праведнику, читаєте мені догани? Ви, лихварю, що віддаєте під проценти гроші, смієте перелічувати мої гріхи? Ви згадуєте апокаліпсіс, який, мабуть, читали ще в семінарії?.. Повірте мені, коли б я мав ваше господарство, з тими кіньми, коровами, з наймичкою та робітником, у мене не хватило б совісти сидіти тут і фарисействувати...

Велика постать благочинного зігнулась. Спочатку він пробував поблажливо посміхатись, але під кінець почервонів, важко задихав і, ввесь струснувшись, ударив об підлогу важкою палицею.

— Нога моя не буде в цьому домі... Хай титар з рук твоїх візьме ключі... Тебе, богоотступнику, тяжко покарає господь за дерзькі слова і блюзнірство.

А я став на порозі, одчинив двері надвір, відкіль ішла густа пара. Це була найбільша образа для благочинного. Він швиденько накинув на плечі кожух, який наполовину волікся на долівці. Спираючись на палицю і кахикаючи, він сів у сани, поблагословивши на прощання матушку, що стояла біля нього дуже сумна.

— Тяжка вам доля випала! — промовив співчутливо він до неї.

Люба щось сказала на відповідь, вони вдвох деякий час розмовляли, —я певен, що вони обоє вважали мене за божевільного.

На землю падав дрібний сніг і слід од саней благочинного скоро зник під ним.

— Васю, скажи, що з тобою?—сказала, підійшовши до мене матушка.Ти б може написав пробачення, а цієї неділі одправив би службу, знаєш, як колись... Благочинний—чоловік добрий і змилується, а люди—та хіба вони пам'ятають щонебудь? Я то мені соромно в вічі людям дивитись, страшно через кладовище ходити,—чує моє серце—покарає нас бог!

— Іди од мене, Любо!

Тієї ночі, аж поки я не заснув, вона молилась і стогнала на кухні.

Кілька разів мені пощастило одвезти хворих на стан цію,—я дуже був щасливий, коли виривався з дому.

Раз перед різдвом я вертався шляхом додому. За селом по дорозі мене нагнала Єустя, що на цей раз була як слід і взута, і одягнена. Без мого дозволу вона сіла біля мене і посміхалась, показуючи низку великих і жовтих, як кукурудза, зубів. Після того випадку, що залишив таку прикру для мене пісню, я дуже не любив цієї баби, хоч одній їй я був завдячений своїм життям.

— Батюшко, бережіть свого коня, а то вкрадуть його в вас,—сказала вона, боязко оглянувшись.

— Коли ти порозумнішаєш, Вустю?

Чудно було мені. Про мою шкапину склались цілі анекдоти, бо вона справді стара була й живіт їй став одвислий і м'який, як лантух. Обставини не раз мене примушували водити на ярмарок її, але ж не знайшлось, жодного чоловіка, що підійшов би, хоч поторгуватись. Мабуть, коли б я і даром оддавав, ніхто б не взяв коня. П'ятнадцять верстов, що були до станції ледве-ледве шкапина проходила.

— Хто ж це думає красти, Вустю?

— Чула я...—вона опустила очі і, побачивши, що далеко заїхала за село, мовчки встала.

... Під велику бурю на дзвіниці гули дзвони, шибки пищали, а замкнені двері сіпались, ніби хтось поривався вийти ізсередини. По бляшанім дасі стукали замерзлі гілки і цілу ніч у грубі вила хуга. Кіт, що лежав біля теплого комина, раз-у-раз насторожено прислухався.

Звечора я замішав коневі і двері стайні підпер кілком. Біля хліва я прив'язав кілька днів тому одного собаку, що блукав біля помийних ям санаторію.

Тієї темної ночі мені погано спалось, але я не надав значіння скрипінню снігу, що раптом почулось у дворі. Проте, коли загавкав собака, я сплигнув із ліжка, бо відразу пригадались слова Вусті. Даремно ми гасили каганця, щоб менше виходило смальцю. Не одна хвилина минула, поки я найшов сірники. Матушка плакала і разом із Марфою мене не пускала надвір.

— Вони заріжуть тебе,—шепотіла вона, узявши мене за руки. Собака перестав гавкати. Почувши мої кроки, він заплигав і задзвенів ланцюгом.

— Васю, іди до хати!—просила матушка.

Ллє я, набравшись сміливости, пішов до хліва. У груди мені кольнуло, коли я побачив одчинені ворота, а кілок, яким я підпирав двері в хліву, на землі. В хліві було пусто. Я обшукував усі закутки, ніби загубилось курча-

— Машко!—кликав я шкапину, але ніде її не знаходив. Почало світати, а я все ходив по дворі, повторюючи про себе:

— Нема, нема Машки!

Натягши на вуха заячу шапку, я пішов на хутори шукати замовлень на прядки та веретена. Із двох хуторів одна тільки жінка замовила зробити дві скалки,— а хліба вже не було. Куріпки кудись повтікали з наших країв, а качки і валюшні полетіли ще восени. В санаторії теж не знайшлось роботи. Я голодував, поклавши собі спухнути і померти, але не просити допомоги в жорстокого сина.

Після завірюх, що накидали гори наметів, санна дорога стала гарна і до мене мало не щодня приходили хворі просити, щоб я їх повіз на станцію,—вони не знали, що вкрадено мою шкапину.

Мало чого мені треба дописати. Все перетліло і сили немає роздути жарини, щоб оживити себе тим вогнем. Хіба я зараз не мертвий, хоч і ходжу, хоч і балакаю? Я відчуваю, як той герой у билині, як глибше й глибше входжу в землю— Раніше я жив без мети, але це мене не турбувало,—а хіба тепер я можу сказати, навіщо я існую. Кому я здався? Люба певна, що я божевільний: вона жаліє і боїться мене.

Я приніс жертву, але кому це потрібно? Нишком собі я думав, що нею примушу інших полюбити мене. Яле я тільки нажив ворогів. Непримиримий мій недруг і досі—Микита Иванович. Тепер його побожність і святість стала приказкою. Всі сміються з нього. Ті, що боялись колись слово йому сказати, тепер тюкають, коли він іде. Він і досі думає, що про його відносини з Вустею розбалакав я, хоч мене зроду такі справи не цікавили.

Через три дні після пропажі коня, теж уночі, згорів мій єдиний хлівець: в огні пропали сани, віз, з десяток курей,—все те, за що я міг узяти хоч невеликі гроші. Хтось помщався. Дивно, як досі не підпалено того будинку, де живу.

Хто це робить—не знаю. Яле коли випадково я, йшовши на хутори, зустрів благочинного, мені здалось, що він найбільше винен у моєму зубоженні. Він, ніби мене зовсім не помітив, одвернувся, щоб не дивитись

мені в очі. Може, він думав, що злиднями примусить вернутись до того, що я кинув навіки.

Марфа зібрала свій мотлох і, слізно попрощавшись, пішла доживати останні дні до своєї родички—їй нічого було в нас їсти.

— Васю, піду і я у наймички,—сказала матушка, після її відходу. — Що ж робити, коли ні з чого жити?

— Покинеш мене самого?.. Син покинув—його не вернеш, а ти теж хочеш піти тією стежкою!—відповів я, чуючи в її словах правду і єдиний вихід.

Лікар, якому я носив куріпок, переказав мені, щоб я до нього прийшов.

— Що, батюшко, од сина так нічого й не чути— спитав він.—Я чув, що вам дуже погано живеться... У нас є одна робота, але мені якось ніяково вам її пропонувати.

— Яка?—з радістю спитав я, не ймучи віри тому, що чув.

— Брудна робота... Бачте, у нас уже на ній не схотів працювати один дядько через той бруд, що там є Тому я вас попереджаю... Чи згодитесь ви виварювати плювальниці?

Як було не згодитись, коли за вісім денних годин цієї роботи платили щомісяця цілих двадцять п'ять карбованців.

— Якщо можна, то я б і завтра став...

Лікар, мабуть, не сподівався такої відповіді. Коли я виходив, він ласкаво погладив мені плече і сказав:

— Нещасна ви людина!

Ллє хіба мене тепер щонебудь зворушує? Останній раз виявилось по-молодому радісне почуття. Це було тоді, коли я сказав матушці, що в нас будуть гроші, а з ними почнуться щасливі дні.

Звичайно, ми і тепер мріємо, що син колись нас згадає, хоч і не віриться в це.

Благочинний думав мене виселити із церковної сторожки, але не знайшлося жодного охотника, що приїхав би за священика сюди.

... Церква замкнена: останній я правив там службу. Вона, на диво, швидко руйнується: горобці просвердлили своїми кублами іржаве залізо даху; хрест на великій бані похилився, шибки обсипаються, ніби й вони трухляві,— вітер восени пронизує свистом порожні вікна, а взимку накидає туди снігу... І чутка вже пройшла, що якесь село купує вівтар і реманент.

Сама Вустя підходить чомусь у неділю до замкненої Церкви, але побачивши замок і зачинені двері, повертає назад...

На цьому й кінчаються записки чудного дідка, що виварював плювальниці. Але я недавно зустрів одного знайомого, що був у тім самім санаторії після мене. Між іншими новинами, він оповів, що дідок повісився.